

Agnieszka Gil-Drozd*

The Origins of Cremation in Europe

ABSTRACT

A. Gil-Drozd 2010(2011). The Origins of Cremation in Europe. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 5, 9–94

The issue of the origin of cremation is a very interesting and complex problem. The primary question is, why did people begin burning their dead, but also where and when did the first cremation burials appear? This article discusses the state of research into the causes of the emergence of cremation and shows the finds of the oldest known cremation burials in Europe. The source material presented demonstrates that the oldest, irregular forms of cremation rites occurred as early as in the Mesolithic, both in North-West and Southern Europe. In the Early Neolithic period, we can observe the evolution and stabilisation of the cremation funerary rite, which is visible in biritual cemeteries in the area of West and Central Europe. This situation leads to the conclusion that the tradition of cremation was developing independently in two distinct parts of the continent – in the north-west as well as in the south, and that cremation burials are not merely an exception in the Neolithic funerary rite.

Keywords: Funerary rite, origin of cremation, cremation burial, biritual cemetery, Mesolithic, Early Neolithic

Received: 14.03.2011; Revised: 27.05.2011; Accepted: 31.08.2011

Introduction

The problem of the genesis of cremation is an extremely significant issue in the research on the funerary rite in prehistory. The question of the time and place of the appearance of the first cremation graves attracts a lot of interest among researchers. As a result of the conducted research, early evidence of cremation is discovered at newly established sites. This leads to the changing or supplementing of hitherto functioning hypotheses on this subject. According to the latest data, the oldest examples of this rite in Europe appear as early as the Neolithic, concurrently to then commonly practised inhumation.

The fundamental question which arises here is about the reasons behind the emergence of cremation – why did humans begin to burn the bodies of their deceased? Was this behaviour caused by a change in the functioning at that time beliefs regarding ‘life after death’ or, perhaps, other considerations? How to explain the fact that cremation burials dated to as early as the beginning of primeval history are found

* Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagielloński, ul. Gołębia 11, 31-007 Kraków, Poland; agnieszka.gildrozd@gmail.com

in the same burial grounds together with similarly dated inhumation burials – could this phenomenon reflect social differences in a community? Discussing the question of the origin of cremation, it is also worth taking into account the symbolism of fire and its significance in rites of the humankind since the dawn of time.

The subject area of the beginnings of cremation is also connected with issues related to such disciplines of science as religious studies or ethnology. This is highly important when reflecting on the meaning of death for the people of those times, the feelings they had for their dead, their beliefs and how much those influenced the selection of a particular funerary rite. This article is therefore an attempt at joining the interdisciplinary discussion on the broadly defined subject matter of the evolution of funerary rites in prehistory. There will be presented the history of research on the genesis of the custom of cremation and a general outline of hypotheses pertaining to the causes of the emergence of this funerary practice. A vital part of the article is also a presentation of sites with the earliest evidence of cremation, together with descriptions of observed forms of burial.

When bringing up the question of the origin of cremation, it needs to be emphasised that any attempts at the explication of the motives for the very inception of the funerary rite, as well as the cremation rite, remain solely in the realm of hypothesis. And although ethnographic analogies provide many pieces of valuable information, we cannot transfer them directly into the lives of prehistoric societies which may have seen the world differently than communities which today are on lower levels of civilisational development. It should be taken into account that we have no possibility of probing the minds, psyches of prehistoric people, their perception of the world and others. And unfortunately, we are always in a way confined in our outlook on the world, life, our experiences and impressions through the prism of which we build those hypotheses. This, too, should teach us a critical approach to their formulation.

An outline of the history of research on the genesis of cremation

A substantial interest in the question of the origins of cremation manifested as early as the beginning of the 20th century. As one of the

oldest examples of cremation was cited the discovery of the Ofnet cave in Bavaria (Schmidt 1910, 56; Wilke 1926, 276–277), dated nowadays to the Mesolithic. In pits filled with ashes were 33 human skulls, fragments of partially burnt bones and charcoal. On this basis, Robert Rudolf Schmidt considered them to be cremation burials (Schmidt 1910, 56). His hypothesis provoked the objection of some researchers (Ebert 1921–22, 9, footnote 36). The latest analyses have shown that the situation in the Ofnet cave does not represent a mass cremation grave, but it rather seems more probable that the victims of some conflict are involved (Kozłowski 2004, 681).

As the first cremation burials were also interpreted vessels filled with ash and burnt animal bones from Ukraine. Those findings were discovered under the floors of houses, the so-called “ploščádki” of the Cucuteni-Trypillian culture (Ebert 1921–22, 17; Wilke 1926, 277). The very instances of “ploščádki” were considered a kind of crematoriums in which the dead were burnt and then deposited into urns (Neustupny 1958, 282). Max Ebert mentions three centres of occurrences of the early cremation rite: the Cucuteni-Trypillian culture, the Megalithic Culture of Brittany and the Corded Ware culture of Germany (Ebert 1921–22, 17). His theory, however, was confuted quite soon. The view of the appearance of cremation in the context of “ploščádki” was strongly criticised before long, e.g. by Carl Schuchhardt. He argues that the features mentioned are houses burnt down with their contents, namely said vessels with animal bones. These findings are, therefore, of a settlement character (Schuchhardt 1921–22). Whereas the sites with the Megalithic Culture burials or the Corded Ware culture proved too late ‘cremation centres’ in relation to new cremation grave findings.

A breakthrough in research on the genesis of cremation was brought by findings in Germany, from the first quarter of the 20th century. In Arnstadt, a Linear Pottery culture (henceforth referred to as LBK) biritual cemetery was uncovered, where six inhumation and six cremation graves were found (Hoffmann 1973, 71). Apart from the very fact of discovering the cemetery, of great interest was the manner of depositing the burnt bones which formed a pile covered with an upside down vessel. The Arnstadt graves were then, as they are today, considered some of the oldest reliable examples of cremation funerary rite practice. A bit younger seem other Neolithic cremation graves in Germany and the Czech Republic discovered at the beginning of the

20th century. Those are burials related to Stroked Band Pottery culture (henceforth referred to as the SBK) communities, at sites such as, e.g.: Dresden-Lockwitz, Grödel, Kötzitz, Riesa-Göhlis (Hofmann 1973, 78–81) and Praha-Sedlec, Praha-Vinoř and Rousovice (Schránil 1928, 46). In the face of those findings, an extremely significant event was the discovery by Libuše Horáková-Jansová of an SBK cemetery at the Praha XIX – Bubeneč site in the years 1931–32. 16 graves with burnt bones were uncovered here, deposited in urns or directly in burial pits (Horáková-Jansová 1934, 28–45).

Due to the growing number of cremation grave findings in the territory of Germany, both from the Neolithic and Eneolithic, Schuchardt tried to solve the question of the genesis of cremation in Europe. He conducted a formal analysis of cremation graves, on the basis of which he defined other ‘phases’ of the rite’s development. (Gumiński 1980, 11). This evolution would progress from the pit burial, through the tumulus burial, to the most advanced form – the urn burial. This reasoning led the researcher to considering the latest LBK and SBK graves, the oldest and the most primitive – Corded Ware culture graves. Because all cremation grave types were present in Germany, Schuchardt concluded that it was in the area of central Germany that the custom of burning the body first appeared (Gumiński 1980, 11).

Georg Wilke strongly opposes Schuchardt’s hypothesis that the oldest examples of cremation are Corded Ware culture graves. At the same time, referring to the LBK and SBK burials already mentioned, it is in Central Europe that he sees the inception of the custom of burning the body (Wilke 1926, 278). Wilke also stresses that there are no grounds for deriving cremation from Near East regions, which was done by some researchers of that time, because no traces of this phenomenon were observed there, as was the case with the area of Central Europe (Wilke 1926, 278).

The subject of the origin of the cremation rite is also brought up by Jiří Neustupný in his 1941 work “Pohřbívání žehem v pravěku Čech a Moravy” (Neustupný 1941). The author presents the role of fire in funerary customs in prehistory, beginning from as early as Paleolithic inhumation burials on fires. Neustupný perceives those partially burnt skeletons as accidental results of burning fire near the dead or placing the body on a dying fire. In his opinion, the first cremation graves are out of the question, because purposeful and complete incineration

did not take place here. He summarises in a similar way the finding of skulls in Ofnet (Neustupný 1941, 8–10, 88). The researcher refers to Neolithic cremation graves discovered in Germany which he considers the oldest features of this type in the interior of Europe (Neustupný 1941, 13–17, 88–89). He leaves, however, the issue of the genesis of cremation open. He believes that it is not possible, at the present stage of the research, to determine whether this custom spread from one area of origin, e.g. the south east, or if it developed simultaneously in different prehistoric communities (Neustupný 1941, 88–90).

In the second half of the 20th century, successive discoveries are made, extremely important for the explanation of the genesis of cremation. The research of Jan Kowalczyk in Gródek on the Bug was definitely among them. In 1953, a cremation grave was uncovered there, dated to the period of the functioning of an LBK community (Kempisty 1962, 284). It was then the oldest trace of the emergence of cremation on Polish soil. Even more sensational results were provided by excavations of Pieter J. R. Modderman in the Netherlands. At the Elsloo site, near an LBK settlement, a biritual cemetery from the same period was revealed (Hoffmann 1973, 83). What is unusual, is that the ratio of the number of inhumation to cremation graves was as high as 66:47, and it is possible that originally the number of cremation graves was even higher. Several years later, another biritual LBK cemetery was uncovered, this time in Germany – in Niedermerz. Out of 113 graves, 11 were cremation features. In one of the graves was found a form of burial already observed in Arnstadt – cremation remains covered with upside down vessels (Trautmann 2006, 52–53). The features mentioned validate the conviction expressed earlier by some researchers that the custom of burning bodies might have originated in Central Europe.

A very puzzling question are the Mesolithic findings of human bones about which Alexander Häusler wrote in the 60–70's of the 20th century. The researcher refers to two piles of slightly burnt human bones at a site in Wieliszew near the left bank of the Lower Bug, which he regards as the remains of cremation burials (Häusler 1971, 107). This view has been maintained by many researchers. Similarly is often interpreted the pile of burnt human bones covered by a small sand mound at the Mesolithic site in Vedbaek-Boldbaner, Denmark. Hoffmann stresses, however, that these features do not represent characteristics which

could unambiguously classify them as graves. Perhaps they are some kind of sacrificial findings or the remains of rites in which fire had an essential role, maybe even vestiges of cannibalism? (Hoffmann 1973, 92). I would certainly not consider the sub-Neolithic Eurasian findings cited by Häusler examples of cremation (Häusler 1964, 1151–1153), such as graves with partially burnt or scorched skeletons, or remains of fires. In my opinion, those features point rather to the use of fire during funerary rites. Whereas I agree with the researcher's view, based on the findings mentioned, that the beginnings of cremation should not be linked closely with the development of agrarian society, because this custom may have appeared earlier, as part of the functioning of Epipaleolithic and Mesolithic communities which fished and hunted for food (Häusler 1964, 66).

In light of the discoveries presented here, the views of Maria Cabalska, presented by the researcher in several articles on the genesis of the cremation rite, seem surprising (Cabalska 1964; 1967a; 1967b; 1968; 1972a; 1972b). The author writes that the practice of cremation occurred for the first time in the 3rd millennium before Christ, in Sumer and Akkad, the evidence of which would be single cremation graves in necropoleis of temple districts in Nippur, Singhul and el Hibba (Cabalska 1964, 22; 1972a, 3–4; 1972b, 33). In her opinion, the originators of the cremation rite were Sumerian priests, who, through the cleansing and transfiguring power of fire wanted to liberate the soul of the deceased from the body, in order to give them immortality (Cabalska 1968, 142; 1972a, 4; 1972b, 33). Cabalska also distinguishes another, aside Sumer, centre of the development of cremation, which she places in India. From among the two centres mentioned, this custom was supposed to spread to other parts of the world in the same way that the use of copper and bronze did (Cabalska 1968, 142–143; 1972a, 4; 1972b, 33). A substantial role in the propagation of cremation is attributed by the researcher to cultures in which both metal items and said funerary rite are present: the Baden culture and the Bell-Beaker culture (Cabalska 1968, 142). Cabalska also singles out a secondary centre of cremation development – in central Dnieper Ukraine, where in the Sofijevka group of the Trypillian culture cremation cemeteries were found (Cabalska 1968, 143–145; 1972b, 33). Unfortunately, this researcher makes no reference whatsoever to Early Neolithic evidence of cremation in Central Europe,

much older than the Mesopotamian findings mentioned. This problem is noticed by Edith Hoffmann, the author of *Zur Problematik der bandkeramischen Brandbestattungen in Mitteleuropa*, issued in 1973, in which she presents LBK and SBK cremation graves, primarily in Germany, the Czech Republic, Poland and Ukraine. Hoffmann does not exclude the possibility of the emergence of cremation in South-Central Europe, in the Middle East, in Asia Minor or in Mesolithic communities of Eastern Europe. She proves, however, that theories formed previously did not find substantiation in archaeological material (Hoffmann 1973, 88–92). The features considered by Cabalska the oldest cremation graves in the context of Central European findings turn out to be much younger and definitely less abundant (Hoffmann 1973, 91).

Cabalska's views are sharply criticised by Jarosław Kolczyński (Kolczyński 1974; 1976). The researcher, providing numerous contrarguments, concludes that “the thesis of a single Sumerian genesis of the cremation rite is untrue, and the thesis of ‘the first universal religion,’ incorrect” (Kolczyński 1976, 258). Kolczyński does not fully share Cabalska's opinion on the issue of the spread of cremation. Namely, he is a proponent of the conception of convergence of the genesis of cremation in multiple areas. He believes that in different cultural areas and in different cultures the emergence of cremation could have been caused by various factors (Kolczyński 1976, 258).

In 1975, in the 1st volume of “Prahistoria ziem polskich” (*Prehistory of the Polish soil*), Halina Więckowska refers to discoveries of burnt human bones from the Mesolithic. The researcher cites findings in the Wieliszew XI and Wieliszew XVIIc sites and in Melsted, on the Danish island of Bornholm (Więckowska 1975, 418). She assumes that this kind of phenomena may indicate the presence of cannibalistic practices in Mesolithic communities (Więckowska 1975, 418).

Witold Gumiński, who presented new hypotheses on the emergence of the funerary rite in 1980 (Gumiński 1980), proposes a different interpretation of these Mesolithic findings: the researcher concludes that “the genesis of cremation in Europe dates back to at least 7000 B.C. and is linked to local (!) Mesolithic peoples” (Gumiński 1980, 12–13). As the oldest examples of a fully developed cremation rite Gumiński gives cremation graves in Germany, dated to the LBK and a bit later, from the Czech Republic, identified with SBK commu-

nities. With respect to the concentration of those graves in the Upper Elbe basin, the researcher distinguishes here the oldest – Upper Elbe cremation centre. “The first genetic impulse”, as the author writes, is supposed to have come from the western part of this centre towards the east and the south-east, the manifestations of which would be said cremation graves in the Czech Republic and single findings in Lesser Poland and Podolia (Gumiński 1980, 13). Gumiński stresses that as early as the Neolithic there can be seen different forms of cremation burials and graves occurring along with inhumation burials. This fact excludes, in his opinion, the assumption about evolutionary development of cremation and gradual progression from inhumation to cremation (Gumiński 1980, 14). According to the researcher, as a result of further influence of the Upper Elbe centre towards south-east, another cluster of cremation graves was established, which he called the Moravian centre. The successive progress of cremation towards the east leads, as Gumiński claims, to the emergence of another, East Slovak, centre. The final concentration of cremation burials from the Late Stone Age he sees in the western Hungary region and distinguishes it as the West Hungarian cremation centre. The author also takes note of Cucuteni-Trypillian culture cremation cemeteries located in the territory of Ukraine. This cluster of cremation burials he calls the Kiev cremation centre (Gumiński 1980, 15–16). Gumiński argues that no cremation graves have been discovered which could confirm hypotheses of the south-east origin of cremation presented e.g. by Cabalska. (Gumiński 1980, 16–17).

More evidence of the use of cremation in the Mesolithic was discovered in 1980 and 1985, at the Scandinavian sites Skateholm I and Skateholm II dated to the Ertebølle culture (Jeunesse 1997, 30–31).

In the same period were published the results of research by Kostas Gallis (Perles 2001, 274–276) in Soufli Magoula, Greece. They prove beyond doubt that Early Neolithic cremation burials are also present in the south of Europe. At the site was uncovered a cremation burial ground (14 graves), two features interpreted as “crematoriums” and another cremation grave, about 8 m to the north of the burial ground (Perles 2001, 274–275).

In the second half of the 70s and in the 80s of the 20th century, excavations were conducted at other biritual LBK cemeteries in Germany: Aiterhofen-Ödmühle, Wandersleben-Gotha, Stephansposching,

Fellbach-Oeffingen and Schwetzingen. At some sites, cremation burials occur in large numbers, e.g. at Wandersleben-Gotha (132 cremations out of all 179 burials), or outnumber inhumation features, as in Stephansposching, where they constitute as many as 75% of all burials (Jeunesse 1997, 149, 152–153).

An analysis of LBK cemeteries, mainly in the territory of Germany, together with an attempt at isolating regular and unique forms of burial was presented in 1992 by Christine Peschel (Peschel 1992). The researcher determined that in the majority of biritual cemeteries, cremation graves contain fewer grave goods than inhumation graves. At the same time, she did not find the different funerary rites to reflect any variation in terms of the sex or age of the dead. Based on these observations, Peschel arrives at the hypothesis that in cremation graves were buried individuals of a lower social status, and inhumation was reserved for the richer stratum of the population (Peschel 1992, 199).

The issue of biritual Neolithic cemeteries is shown quite extensively by Norbert Nieszery in his work published in 1995. The researcher confronts the number of graves uncovered in cemeteries with the coverage of LBK settlement sites. Based on that analysis, he concludes that the burials discovered represent only 20% of the population of this culture (Nieszery 1995, 17–18, 43–44). Could this mean that about 80% of the remaining individuals were buried in accordance with customs which are not identifiable with archaeological methods? (Nieszery 1995, 44). Nieszery presents another view suggested by some researchers: he writes that it may have been not inhumation, but cremation that was the dominant form of burial in the Neolithic. The researcher emphasises that the burial pits of discovered Neolithic cremation burials are usually shallow and placed in the humus stratum. Because of this, it is very probable that most of LBK cremation graves were destroyed due to erosion or agriculture, and features found nowadays represent merely a small fraction (Nieszery 1995, 31, 44).

Sites with cremation graves in Europe were also discussed in the work of Christian Jeunesse, “Pratiques funéraires au Néolithique ancien”, published in 1997.

An interesting phenomenon was observed by Marian Marciniak at the Mszano site in Poland, during his research conducted in the years 1989–1992 (Marciniak 1993). In four graves from the Mesolithic were

intentionally scorched human skeletons. The author of the research believes these findings to be evidence of a combination of two funerary rites – inhumation and cremation (Marciniak 1993, 7).

The occurrence of the practice of burning the body as early as the Mesolithic is also mentioned by Aleksander Koško, who refers to findings at Melsted and Wieliszew XI sites. The researcher stresses that in this primeval period fire was often used during funerary rituals (Koško, Videiko 1995, 247–248). These phenomena are to him a basis for formulating a hypothesis of “long-term, cumulative development of the tradition of cremation in Mesolithic-Neolithic environments of Central Europe”, which he presented in an article published in 2001 on the genesis of cremation in the Balkan-Central Europe culture environment (Koško 2001, 406–408).

Janusz Krzysztof Kozłowski also considers said findings the oldest cremation graves. On their basis, he concludes that “the origins of the cremation rite were not therefore brought to Europe from the Near East only in the Eneolithic or the Bronze Age, but they are rooted in the local Mesolithic” (Kozłowski 2004, 696). That Mesolithic ‘evidence of cremation’ has then become a foundation for new views in the discussion about the genesis of the cremation rite.

Some information of extreme importance to the research on the beginnings of cremation is provided by Judith Grünberg’s publication, “Mesolithische Bestattungen in Europa: Ein Beitrag zur vergleichenden Gräberkunde“ from 2000. The author refers to 10 Mesolithic sites in Europe (five burial grounds and five sites with single findings), in which cremation remains were discovered, a total of 26 individuals (Grünberg 2000, 64). The researcher discusses individual elements of this rite and shows it in light of funerary customs of the Mesolithic. The study presented by Grünberg leaves no doubt as to the fact that it was in the Mesolithic that the oldest examples of cremation occurred. At the same time, it should be remarked that most of those findings do not bear the characteristics of ‘regular’ cremation burials which we observe, for instance, in the Neolithic.

The sites described by Grünberg are also mentioned by Jana Šuteková in her article on the cremation rite in the Neolithic and Eneolithic which was published in 2007 (Šuteková 2007). Referring to those findings, she stresses that the genesis of cremation should not be linked to influences from south-eastern regions, because the latest evidence of

cremation dates back to the Mesolithic and Early Neolithic of Europe (Šuteková 2007, 6–7).

Archaeological research of the last few years has provided new information on the LBK funerary rite. During excavations conducted in the years 2002–2006 at the Czech site Kralice na Hané, a biritual cemetery of this culture was discovered. From among 78 graves, as many as 69 contained cremation remains forming piles on the bottoms of circular or rectangular burial pits (Šmid 2008a, 241–257). A similarly dated, single cremation grave (also in a pit) was found at the Brno–Starý Lískovec site in 2006 (Šmid 2008a, 257).

In considerations about the genesis and development of cremation in Europe, extremely helpful is the doctoral dissertation of Iris Trautmann defended in 2007 at the University of Tübingen, discussing the significance of cremation in Early Neolithic communities of Central Europe. The purpose of the dissertation was to answer the question, why the bodies of some individuals in the LBK were buried, others cremated, and more precisely, whether there are any biological differences (sex, age, etc.) which could have induced variations in the funerary rite? If not, could the factor deciding about cremation belong to another population? Or, maybe, the cause for practicing cremation were social, cultural or religious considerations? (Trautmann 2006, 13). The author, on the basis of an analysis of burnt bone remains, shows that neither sex, nor age are the factors determining the manner of interment of the deceased in the LBK (Trautmann 2006, 177). Taking into account all other possible causes of cremation, Trautmann deems it very probable that the practising of different funerary rites was an expression of belonging to another populational group. Based on her research, she claims that groups of Mesolithic hunters and gatherers would often unite with a Neolithic population newly arrived in an area, still retaining their funerary traditions, aside from new customs practised by Neolithic communities. According to the researcher, this theory could be an explanation of the biritualism of Neolithic LBK cemeteries (Trautmann 2006, 183, 185).

Trautmann, discussing the funerary rite of LBK communities, cites the observations of Nieszery that burials uncovered in cemeteries represent only 20% of population. The researcher seems to support the theory about the domination of the cremation rite in the Early Neolithic. She stresses that the discovered LBK cremation burials are fea-

tures in which burnt bones are deposited directly in shallowly sunken grave pits and often have no grave goods or very few. Such a manner of depositing cremation remains probably contributed to their poor state of preservation. Many of those findings could have been completely destroyed by erosion or agriculture, and only some left intact, but unidentified during the research (Trautmann 2006, 39).

In 2009 were published the results of excavation works conducted in the Vlasac cemetery, Serbia, in the years 2006–2007 (Borić *et al.* 2009). The authors of the article, beside an analysis of materials from their latest research, also refer to the oldest excavations organised in the years 1970–1971. Both during the latest and earlier work at the site, there were discovered secondary cremation burials which were among the definitely more numerous inhumation burials. What is of extreme importance, is that the Vlasac features shed some light on the complex funerary rituals of the local Mesolithic community, in which fire and the ritual of burning of the bones of the deceased played a significant role.

The information about said Vlasac graves, as well as other earliest examples of cremation, was included in the doctoral dissertation of Alena Bistakova “Počiatky žiarového pohrebného rítu neolitických a eneolitických spoločností v Karpatskej kotline a príľahlých regiónoch” defended in 2010 in Nitra. The author, apart from findings interpreted unambiguously as cremation burials, also presents features whose funerary functions we can only conjecture. Such a broad review of the source base enables a complex examination of the problem of cremation and the significance of fire in funerary rituals of the final stage of the Mesolithic and the Early Neolithic.

Surprising results were produced by rescue excavations conducted in 2008 in Modlniczka near Cracow. At a multicultural site, a cremation LBK cemetery with 38 pit graves was uncovered (Czekaj-Zastawny *et al.* 2009, 179–180). It is the sole exclusively cremation cemetery in the entire material analysed here. The discoveries of the Modlniczka cemetery, as well as one in Kralice na Hané in the Czech Republic, define new areas to consider in the search for the place of emergence and the route of the spread of cremation in Europe.

The causes of the emergence of cremation – presentation of the hypotheses

Authors who take up in their papers the issue of the funerary rite in prehistory, often point out a highly important question. They emphasise that the choice of the manner of burial of the deceased or the various kinds of rituals concerned with the body was not only the result of beliefs functioning at the time. Feelings towards the deceased and the phenomenon of death itself which appeared in the remaining members of the community also played a significant role (Cabalska 1964, 27, 31; Hoffmann 1973, 100; Kolczyński 1976, 255; Niewęłowski 1985, 470). In humans, death inspires fear of something which is unknown, unfathomable, sudden, as well as the sadness of passing, the necessity to part with those dear to us. A dead person's body, although it might cause disgust, to the living is at the same time the body of someone with whom they were close, for whom they had feelings of love, affection, respect. Those emotions can be quite opposite if death is a result of conflict and the body of a deceased personifies a hated enemy and opponent. In a still different manner is perceived the passing of a leader, hero, a respected and venerated person. The feelings which we have in the face of death seem to have been well known to prehistoric people as well. Although, as we assume, they perceived the surrounding world quite differently – they, too, presumably loved and cared for their relatives, hated their enemies and feared the unknown. That sphere of the psyche and emotions could have had an essential (and maybe often decisive?) significance in the choice of the type of funerary rite and any other burial rituals practiced by prehistoric communities.

A slightly different opinion on the subject presented Max Ebert at the beginning of the 20th century. As the motives for burying of the dead he does not consider the feelings of the remaining members of communities, but compulsion of social obligation which demands that community members, their bodies and souls be cared for, also after death (Ebert 1921–22, 18).

Cremation as a result of coincidence

The LBK and SBK cremation graves and cemeteries discovered in Germany and the Czech Republic at the beginning of the 20th century

(Hoffmann 1973, 71–81; Stocký 1926, 73, 170) livened up the discussion on the genesis of cremation. The emergence of this funerary rite was viewed by some researchers of that time as a result of coincidence, when fire burnt in a burial pit reached the skeleton of the deceased and lead to its partial burning (Wilke 1926, 278). The custom of burning fire next to the body of a dead person or practising inhumation burials on fires was present even in the Early Stone Age. It was probably an expression of beliefs in the continuation of physical life after death, for the sustaining of which the organism had to be provided with heat (Wilke 1926, 278). Wilke thinks that accidental, partial consuming of the body by fire led as a result to practising of complete burning of the body by prehistoric communities. He also stresses that both the burning of fire in order to ‘make the deceased warm’, as well as complete incineration of the dead were connected with the belief in ‘living corpses’. The purpose of cremation was then not to keep the deceased alive, but to make them die again, so as to prevent them from raising from the dead and disturbing the living (Wilke 1926, 278–279). Discussing the continuation of beliefs in physical life after death, Wilke objects to the reservations put forward by Ebert. The researcher claims that burials with partially burnt skeletons had occurred for a long period of time, without leading to the emergence of the custom of complete incineration of the body. Therefore, the change in the funerary rite could not have taken place ‘by accident’, but it must have resulted from a change of beliefs (Ebert 1921–22, 16). Wilke’s views are, on the other hand, compatible with the opinion of Lutz Mackensen, who regards Paleolithic burials with partially burnt skeletons as transitional forms from the inhumation burial to the custom of burning the body (Mackensen 1923, 47).

Cremation as a result of ‘drying the body’

In publications treating of the genesis of cremation, there appear mentions about ‘drying of the body’. This custom was supposedly an expression of the belief that “final death occurs at the moment of complete decomposition of the body” (Szafrński 1987, 145). In order to prevent the body of the deceased from decomposing, it was subjected to a kind of mummification: the body was dried by placing it on wooden platforms, under which fire was lit (Szafrński 1987, 64, 87, 137, 145). Such an action could easily have lead to setting the plat-

forms on fire and partial or complete burning of the body of the deceased. One of the earliest references to the practice of preserving the body with fire was made by Mackensen. He does not, however, believe that this custom caused the appearance of cremation (Mackensen 1923, 48). A different opinion on this topic was presented in 1987 by Włodzimierz Szafrąński, who derives cremation of the dead from the very funerary rituals just mentioned (Szafrąński 1987, 64, 87, 137, 145). The researcher, referring to views presented by Stanisław Poniąkowski, writes: “the incineration of the body could have initially been a kind of continuation of that preservation by fire, namely it was the maceration of the body by fire, as a result of which were created remains which were durable and easy to store. That the burning was not supposed to completely destroy the deceased, is proved by the scrupulous care with which burnt remains were treated” (Szafrąński 1987, 145, after Poniąkowski 1932, 300). The thesis of the evolution of cremation from the procedure of ‘drying the body’ is also presented by Jadwiga Bohdanowicz (Bohdanowicz 1999).

First cremation graves as an expression of agrarian beliefs of Neolithic agricultural communities

As I have already mentioned, the very appearance of cremation was derived by Szafrąński from the ‘body drying’ procedure (Szafrąński 1987, 64, 87). At the same time, the researcher writes that LBK cremation graves have specific ideological significance related to the development of agriculture and the burn-and-sow technique. Szafrąński refers here to cremation graves from Targowisko near Bochnia (according to the latest research, the grave in Targowisko is dated to the Iron Age – Czekaj-Zastawny 2009, 28). In the researcher’s opinion, grave pits pasted with clay and lined with stones imitated rectangular grain compartments and had the power of resurrection. Whereas the very process of burning the body would be an “analogy to the burn-and-sow technique, which was supposed to fertilise soil before sowing seeds, restore its fecundity which could revive dead seed, so that it would yield crops. (...) Thus the cremation ritual was supposed to restore life in the magical order” (Szafrąński 1987, 64). With agrarian symbolism Szafrąński also connects cremation burials of the Baden culture with upside down urns. This manner of depositing cremation remains is identified by the researcher as the urge to “pass to the womb

of Mother Earth the ashes of the deceased for their rebirth, regeneration” (Szafranski 1987, 107).

Burning of the body as a result of fear of the deceased who might have come back from the grave

Another of the hypotheses regarding the appearance of cremation is related to fear of the dead and a belief in the so-called ‘living dead’, about which Mackensen wrote in his 1923 article titled *Die Entstehung des Leichenbrandes*. The author claims that the birth of cremation is connected with the fear of the deceased returning from the grave and extensive efforts to prevent that return. He bases his assumptions on numerous ethnographic analogies. An argument in favour of Mackensen’s thesis could also be inhumation burials in stone boxes or burial in a crouched position known as early as the Early Stone Age, which means, according to him, tying up of the body of the deceased (Mackensen 1923, 48–50). Such actions as placing the deceased in a grave they would have a hard time getting out of or binding their body are often interpreted as a manifestation of believing in ‘ghosts’, that is the dead who haunt and disturb their living relatives. Mackensen points out that for primitive people the deceased was still ‘alive’ and placing them in a grave or binding was the only means of confining them (Mackensen 1923, 50). The researcher considers cremation the next step in the development of beliefs in life after death in a body which needs to be completely destroyed for the dead to be unable to haunt the living members of the community (Mackensen 1923, 49–50). At last, Mackensen comes to the conclusion that cremation, at least in its initial period, is not a result of any change in beliefs, but a continuation of thitherto functioning notions regarding the fate of the deceased after death (Mackensen 1923, 50). Wilke inclines towards Mackensen’s theory of the burning of the body as a consequence of a belief in the ‘living dead’ (Wilke 1926, 279), which I mentioned earlier. Wilke sees an intermediate form of the cremation rite in the Ofnet cave (Schmidt 1910). In his opinion, in Ofnet, the bodies of the dead were burnt in order to prevent them from returning from the grave; however, their skulls were left unburnt, so that they could at the same time live their afterlife (Wilke 1926, 279). Mackensen’s views are also shared by Josef Schráníl, who in his publication on the prehistory of the Czech Republic and Moravia presents the first cremation graves from the Neo-

lithic. The researcher claims that the Neolithic custom of burning the body was motivated by fear of the dead, whose body had to be burnt, so that they could not harm the living (Schránil 1928, 46).

A supporter of the theory of the fear of the 'living dead' as the cause behind the appearance of cremation was also Neustupný. The researcher does not see the origin of the cremation rite in Paleolithic customs of kindling fire in the burial pit or depositing the body on a dying fire, which often resulted in scorching the skeleton of the deceased. The purpose of the practices of the people of the Early Stone Age was rather, as the researcher explains, to warm up the deceased and ensure their further life in the body, and not incinerating them, which is tantamount to annihilation of the body (Neustupný 1941, 8–9). He does, however, acknowledge that accidental consumption of parts of the skeleton by fire allowed prehistoric people to observe the phenomenon of incineration of the human body (Neustupný 1941, 91). We observe the beginnings of the cremation rite, according to the Czech archaeologist, only in the Neolithic, when purposeful and complete burning of bodies occurred. As Neustupný writes, the first Neolithic cremation graves contain pit burials (with bones in piles or scattered). Urn burials appear only a bit later. This peculiarity is interpreted as a result of switching from the cremation rite to the inhumation rite – depositing burnt bones on the bottom of a burial pit is closer to the inhumation burial than placing burnt remains in an urn is (Neustupný 1941, 15, 73). Usually, more frequent depositing of cremation remains directly into the grave pit he attributes mostly to communities practising both rites simultaneously, i.e. inhumation and cremation (Neustupný 1941, 73–74). As the original cause of burning of the bodies of the deceased, Neustupný assumes fear of the 'living dead'. Nevertheless, he links further development of the cremation rite with a marked change in the beliefs of prehistoric people, according to which life is continued not in the body of the deceased, but their 'bodily soul' (Neustupný 1941, 98).

Marie Steklá thinks that the theory of fear of the dead who could return from the grave is not a good explanation of the emergence of the cremation rite. Her argument is that cremated deceased are treated with the same reverence as those inhumated, which can be seen e.g. in identical richness of grave goods of both types of graves. The researcher does not give any other explanation of the genesis of cremation, at the

same time noting that archaeological sources do not provide grounds for confirming hypotheses which had hitherto appeared on this subject (Steklá 1956, 723).

Fire as a force which cleanses and liberates the soul from the body

As early as the second half of the 19th century, in the literature came up the notion about fire as a force liberating the soul from the body, so that it could live on after death. Ebert claims, however, that seeing a person as an entity consisting of body and soul requires abstract separation of the material and spiritual elements, which are at the same time interconnected. According to him, such an image of the world may not have arisen in Stone Age communities (Ebert 1921–22, 2). Similarly, Wilke and Mackensen ascribe dualistic beliefs in the body and a ‘soul’ only to peoples with more advanced civilisations, such as Bronze Age communities or the Ancient Greeks (Mackensen, 1923, 48; Wilke 1926, 279).

Considerable attention was given to the issue of beliefs in incorporeal ‘afterlife’ by Neustupný (Neustupný 1941, 91–98). He claims that the expansion of the cremation rite must have been caused by a breakthrough in ideas about death and further fate of the dead. A deceased person does not need their body anymore, quite the opposite – their ‘soul’ needs to be purified from the body by fire, in order for it to continue living after death (Neustupný 1941, 92). It is not, however, an independent soul, but a ‘corporeal soul’, permanently connected with the burnt remains of the deceased. In order to grant the ‘corporeal soul’ access to its material remains, a hole was made in the urn or a vessel covering the urn, a so-called “soul-hole” (Neustupný 1941, 95–96). The ‘corporeal soul’ required everyday use items for its continued life; with time, however, we observe that vessels placed in graves are of increasingly worse quality, made specially to be used by that ‘soul’. Such a phenomenon may be interpreted as an expression of beliefs in a less and less material spiritual element (Neustupný 1941, 96).

At this point, it is useful to refer to the work by Ursula Schlenther „Brandbestattungen und Seelenglauben”, published in 1960. The author discusses in her paper different kinds of cremation rites practised by communities inhabiting regions outside of Europe, referring to the oldest known to her examples of cremation until present times (Schlenther 1960). She believes that the manner of burying the dead

is related first of all to their social position and the ideas about 'after-life' functioning in a given community (Schlenter, 1960, 209). The researcher mentions such motives for burning of the body as: punishing the deceased, fear of a returning dead or the urge to keep the deceased in the community of the living – it is easier to store or transport burnt remains than a body which undergoes decomposition. Cremation can also be, according to Schlenter, reserved for individuals with special standing in a given community: chieftains, leaders, priests, who need to be buried in a different manner than the other members of the community, in order to secure for them higher status also in the 'realm of the dead' (Schlenter 1960, 211–213). An extremely important reason for cremation is, according to the researcher, the belief in a spiritual element, conceived of as material or immaterial, as an entity separated from the body. Nevertheless, she associates the notion of an incorporeal and immortal soul only with class society (Schlenter 1960, 210, 215–216). Although Schlenter's reflections are based on ethnographic observations and in no case should they be related directly to spiritual culture of prehistoric societies, information contained in the publication can be of use in the search for the genesis of cremation in primeval history.

A propagator of the hypothesis that the belief in the soul liberated from the body by fire is a basis for the emergence of cremation was Cabalska (Cabalska 1964; 1967a; 1967b; 1968; 1972a; 1972b). As has already been mentioned, the researcher thinks that the oldest cremation graves appeared in temple districts of Sumer and Akkad in the 3rd millenium before Christ. Based on these findings, she concludes that the custom of cremation was born in the Sumerian priests' circle, and was closely related to the beginnings of faith in the monotheistic God and an immortal, immaterial and independent of the body soul (Cabalska 1964, 22, 24, 39; 1967a, 40; 1967b, 4). Fire is a cleansing force here, thanks to which the soul of the deceased attains immortality (Cabalska 1968, 142; 1972a, 4). The germ of religions using cremation Cabalska sees in the solar cult, where the sun is considered the "primordial force and the primary origin of the universe. It is a concentration of FIRE recognised as a creative force and the foundation of the cosmic order" (Cabalska 1972a, 4; 1972b, 34). An expression of such an outlook is, according to the researcher, the use of cremation in Mesopotamia and India. Cabalska emphasises that monotheism and the belief

in an immortal soul did not have to lead to the adoption of the funerary rite, which can be observed in the funerary customs of the Jewish religion or the religions of the Ancient Egypt, where inhumation was practised. (Cabalska, 1967a, 43–44; 1972a, 3–4). The researcher claims that in the tradition of the peoples of Mesopotamia and the Near East fire was regarded as a force which destroys, but also purifies, and first of all, transforms all it touches. Here she refers to burnt offerings to gods, where fire devours an offering and transforms it (Cabalska 1967a, 42). In Sumerian beliefs, the soul of the deceased could have been granted rebirth and reunited with the deity through fire (Cabalska 1967a, 43; 1967b, 5). Similar ideas are observed by the researcher in the Greek religion (Cabalska 1967a, 43). The author cites numerous examples from the beliefs of Sumer, the Near East, Egypt, Greece, Rome or India, where fire had a divine form or was one of the divine attributes (Cabalska 1967a, 41–43; 1972a, 8). The researcher stresses that the belief in the ‘soul’ and a monotheistic divinity is more complex than the belief in supernatural forces, hence such a religious mindset is characteristic of class societies (Cabalska 1967a, 41). She thinks that originally the burning of bodies included only those of higher social standing, properly initiated (e.g. Sumerian priests, kings), who were worthy of being granted immortal life as one with their divinity (Cabalska 1972a, 5, 8; 1972b, 35).

Cabalska also refers to ethnographic data which indicate the fear of the returning deceased as a cause for cremation. The researcher points out that such a motive for the burning of bodies is present in very primitive peoples. She claims that the custom of burning the dead reaches those communities from the already mentioned ‘cremation centres’, i.e. Mesopotamia or India. They did not, however, adopt this rite with the ideology of an immortal soul liberated from the body by fire, but adjusted it to their former beliefs (Cabalska 1964, 30, 39). An impulse for the embracing of cremation by those peoples is therefore fear of the returning soul of the dead (Cabalska 1964, 25, 26–27, 29, 31; 1967a, 47; 1968, 146). The burning of the body of a deceased person would mean that, apart from destruction of their material remains, the annihilation of their soul at the same time (Cabalska 1968, 146). The researcher stresses that this rite is used only if, despite commonly practised funerary customs, the living members of a community still fear the return of the deceased (Cabalska 1964, 38). Evidence of this

would be the unearthing of buried bodies, burning of the bones and casting the ashes into water (Cabalska 1964, 25, 31). Cabalska points out that in the case of cremation of the body, out of fear of the dead, their burnt remains and the cremation pyre are completely destroyed. Thus, there remains no evidence for such behaviours which could be investigated with archaeological methods. The researcher claims that cremation graves discovered by archaeologists are evidence of the desire to preserve and protect the remains of the deceased, and not fear of the dead, which leads, according to her, to complete disposal of cremation remains (Cabalska 1967a, 47).

Cabalska does not mention in her papers LBK or SBK cremation graves. The first cremation graves in Europe appear, in her opinion, in the Baden culture, and it is in the region of Mesopotamia and Anatolia that their genesis should be sought (Cabalska 1967a, 45). So late dating of the inception of cremation in Europe could explain the ideology of the cleansing power of fire and the immortal soul presented by the author as the motive for the emergence of this rite. Researchers of the beginning of the 20th century also adduced similar theories, ascribing them to societies more advanced than groups of Neolithic farmers (Mackensen, 1923, 48; Wilke 1926, 279). Cabalska significantly expanded this hypothesis and justified it with numerous examples. In her conception, she does not, however, include the oldest cremation graves in Europe known at that time.

Here needs to be considered an extremely significant presumption mentioned by various researchers, e.g., Andrzej Niewęglowski, that cremation of the body might have had varying symbolic significance in the different prehistoric ages (Niewęglowski 1985, 474). It is not out of the question that the motives for cremating the dead were different than in the Late Neolithic or advanced Bronze Age, when it was the prevalent funerary rite. If we assume such a situation possible, Cabalska's hypothesis could find justification in the funerary rite of the Baden culture and other cultures of the Eneolithic and the Early Bronze Age, and even more so in the times of predominance of cremation in advanced Bronze Age and later periods.

A meticulous analysis of the subject of appearance of the first cremation graves was undertaken by Hoffmann (Hoffmann 1973; 1989). The researcher believes that burials with scorched skeletons may have been an intermediate stadium between the inhumation and cremation

rites (Hoffmann 1973, 84). She bases her observations on the example of the finding from Nezvisko, Ukraine, dated to the LBK. Near the vestiges of a prehistoric house were discovered the remains of a partially burnt skeleton and about twenty clay vessels and some bone tools which might have been among the grave goods of the deceased (Hoffmann 1973, 84).

Hoffmann poses a vital question: why do the first cremation graves rarely appear among inhumation graves? Who were the people who began to bury their dead in the new rite, and who were those who abided by the former traditional customs? The researcher wonders whether the different funerary rites were originated by different beliefs, or maybe differences in social roles or status of people of the past (Hoffmann 1973, 95; 1989, 106–107). Based on ethnographic analogies, it can be concluded that burning of the body was related to a kind of social differentiation and was reserved for persons of special significance in society, e.g. a priest or a ruler. Other examples from ethnographers' research indicate burning of persons who possessed some magical powers, so that by burning their bodies, those powers could also be destroyed (Hoffmann 1973, 97–98). Hoffmann also refers to the notion of the 'living dead'. She mentions that in the LBK inhumation rite could be observed such phenomena as e.g. quartering and binding of the body. This could be proof of fear of the returning dead and attempts at making that return impossible (Hoffmann 1973, 99; 1989, 108). She believes, as do some of the above mentioned researchers, that it was the fear of the deceased that lead to the burning of the body. Such a hypothesis explains, in her opinion, only local occurrence of cremation graves or burial grounds. Probably all the measures taken, including the burning of the body of the deceased, did not bring the desired result. The living members of the community were still 'being haunted' and felt the harmful influence of the deceased. Therefore, cremation, as a futile activity, did not become a commonly practised funerary rite (Hoffmann 1973, 99; 1989, 108).

As a rather debatable issue the researcher presents the relation between the custom of cremation with a monotheistic belief in the immortal soul. She stresses that we certainly cannot ascribe Neolithic communities with this kind of beliefs. At the same time, she does not exclude a conviction of some kind of 'spiritual element' and leaves this question unanswered (Hoffmann 1973, 98–99). Hoffmann con-

templates the fact of the co-occurrence of grave goods with cremation burials. This state of affairs indicates beyond doubt, according to her, some kind of afterlife in which those items could have been of use. It therefore seems that, despite the burning of the body, some 'part' of the deceased joins their dead relatives and leads a life similar to the earthly one (Hoffmann 1973, 98).

Hoffmann does not provide a clear answer to the question about the motive for the appearance of the cremation rite, but she emphasises that prehistoric people, perhaps similarly to contemporary people, had mixed feelings for their dead. On the one hand, instinctively was born fear of something unknown, mysterious, and on the other hand, there was still a bond with the dead friend or relative. The dominance of either emotion decided, according to the researcher, about one or another way of burying the deceased (Hoffmann 1973, 100; 1989, 108).

The relation between the cremation rite and the solar ideology was also commented on by Szafranski (Szafranski 1987, 105). This kind of cremation symbolism is ascribed by the researcher to Eneolithic communities which knew metal and its processing. He believes that the shine of copper or bronze items could have been reminiscent of celestial fire, that is the sun. Also very important is here the significance of fire in the manufacturing process. Fire, by heating metal, allows to create from a shapeless substance an item with a certain form and appearance (Szafranski 1987, 105, 107, 121). Szafranski claims that "beside the agrarian symbolism of the heat of fertilising fire" which he sees in cremation graves of agrarian communities of the Neolithic, "after all, there could have already appeared solar symbolism with similar semantic content of a fertile regenerative force" (Szafranski 1987, 105). Szafranski, similarly to many other researchers, sees the full blooming of solar cults in the Bronze Age, with the popularisation of metal processing and the cremation rite (Szafranski 1987, 144). He believes that „the sun, as a fire in the sky, had its substitute on earth in the form of the fire of the funerary pyre burning to ash the body of the deceased. Thus, ritual cremation through divine fire takes the existence of the deceased back, in a way, to the state of potentiality, to the state of the seed in which fertile regenerative force is condensed" (Szafranski 1987, 142). The urn with embossed ornaments in which burnt bones of the deceased were deposited is, according to the researcher, a symbol of

the mother goddess and at the same time the Sun-goddess, who takes the deceased into her womb, in order to resurrect them to eternal life (Szafranski 1987, 138, 142–144, 146–147).

The issue of the causes behind the appearance of cremation is also discussed by Peschel in her paper on Neolithic cemeteries. The author refers to the above-mentioned notions related to the fear of the ‘living dead’, or the belief in a spiritual element liberated from the body by fire. Similarly to the other researchers, she has doubts as to whether dualistic view of the human being could have developed as early as the Neolithic. An argument against the hypothesis of the fear of the dead would then be the high ratio of cremation burials in LBK biritual cemeteries. Peschel notes that it is impossible that so many of the dead inspired fear in the remaining living members of society (Peschel 1992, 197–198). The researcher adduces completely different motives for the burning of bodies: it can be treated as a hygienic procedure, particularly in the case of those who died as a result of disease or in order for it to be easier to transport the deceased. Those behaviours, too, she does not link to the occurrence of cremation in LBK cultures (Peschel 1992, 198).

The oldest cremation burials in Europe

Mesolithic (about 8000–4000 B.C.)

In light of the results of the research presented, it seems obvious to say that the oldest examples of cremation in Europe date back as far as the Mesolithic. It should be noted that this custom was very irregular at that time, and it not always shows the characteristics of ‘typical’ cremation burials. Although sometimes burnt bones form a pile or are deposited in a pit, cremation remains are also found dispersed in the Mesolithic culture layer. In some instances, these findings rise some doubts, whether we are dealing with a funerary rite, or if it is rather evidence of different kinds of rituals, not necessarily of funerary significance.

According to the latest data, we could be talking about 12 sites with cremation burials from the Mesolithic (Fig. 1). The features occurred singly or in the context of other burials, also inhumation burials. The majority of the findings are primary cremation burials. An exception here are cremation remains discovered in the Rochereil cave in France and burnt bones of an adult in the Abri des Autores rock shelter in

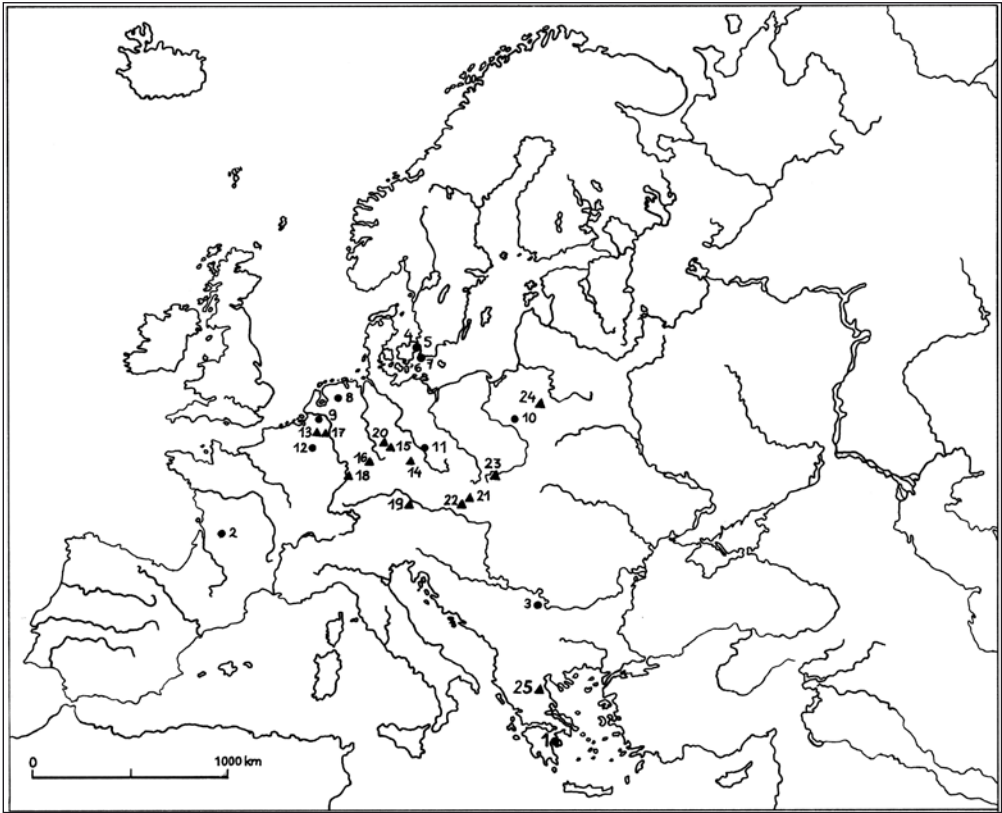

Fig. 1. Map of sites with cremation burials from the Mesolithic (●) and the Early Neolithic (▲): 1 – Jaskinia Franchthi, 2 – Rochereil, 3 – Vlasac, 4 – Vedbaek (Gongehusvej), 5 – Vedbaek-Boldbaner, 6 – Skateholm I, 7 – Skateholm II, 8 – Dalfsen, 9 – Oirschot V, 10 – Wieliszew XI, 11 – Buroer Feld, Coswig, 12 – Abri des Auteurs, 13 – Elsloo, 14 – Aiterhofen-Ödmühle, 15 – Arnstadt, 16 – Fellbach-Oeffingen, 17 – Niedermerz, 18 – Schwetzingen, 19 – Stephansposching, 20 – Wandersleben, 21 – Kralice na Hané, 22 – Brno-Starý Lískovec, 23 – Modlniczka, 24 – Gródek nad Bugiem, 25 – Soufli Magoula

Ryc. 1. Mapa stanowisk z pochówkami ciałałopalnymi z mezolitu (●) i wczesnego neolitu (▲)

Belgium and graves at the cemetery in Vlasac, Serbia; these findings belong to secondary cremation burials, because the deceased were first buried, and only after some time disinterred and cremated. Examination of burnt bone remains from the Rochereil cave, as well as Vlasac, shows that the burning occurred after a relatively long period, when the bones were no longer covered by flesh (Borić *et al.* 2009, 247, 253; Trautmann 2006, 19).

The oldest examples of cremation in Europe are found mostly in open sites. In two instances cremation remains occurred in caves

– Franchti (Greece) and Rochereil (France) – and in one case they were reported in a rock shelter (Abri des Autores, Belgium).

In the Franchti cave in Greece, eight burials were discovered, dated to the Mesolithic. Seven of them formed a group (the remains of six adults and one child), above which, about 50 cm, was a skeleton of a man interred in a shallow pit, in a crouched position, probably a bit later than the other deceased. Two individuals from the burial group, an adult man and an adult woman, underwent cremation. Observation of the bones provides grounds for assuming that the temperature of cremation was in excess of 800°C and the bodies of the deceased were burnt as whole, and when the bones were still covered by flesh (Borić *et al.* 2009, 270–272; Grünberg 2000, 53–54).

Another cremation grave discovered in a cave is a finding from Rochereil, France. In a shallow depression, in the ash layer were found small fragments of burnt bones belonging to an individual 18–20 years of age, and perhaps a little child, too (Grünberg 2000, 54). Of utmost significance is the fact that we are dealing here with a secondary burial. An analysis of the cremation remains has revealed that the bones were already defleshed at the moment of cremation (Trautmann 2006, 19). The deceased was therefore first buried, and only after some time their skeleton was disinterred and cremated. In the Rochereil cave was also discovered a Mesolithic inhumation burial of an adult man, however it is difficult to say whether he was in any manner linked to that cremation burial (Grünberg 2000, 54).

Examples of secondary cremation were also observed at the site in Vlasac, Serbia, mentioned earlier, which contains the most numerous group of cremation burials dated to the Mesolithic period. The features uncovered there seem to reflect the unique and extremely interesting ritual and funerary behaviours.

The Vlasac site was rescue-excavated in the 70s of the 20th century. Successive investigations were conducted here in the years 2006–2007. In all, during the two research seasons, more than 100 graves were discovered, with the remains of about 150 individuals. Throughout the entire cemetery, 56 contexts containing burnt human bones were found. Domestic features and hearths were also present at the site, with numerous items typical for settlements (stone, flint, horn and bone tools) (Borić *et al.* 2009, 248–250). One should keep in mind that evidence of cremation discovered here does not represent “cremation

burials” in the sense which we use for Neolithic examples of regular funerary rites. Features in Vlasac constitute in fact whole funerary sequences. Burnt human bones, forming piles or deposited in pits, are always present in the context of inhumation remains (Fig. 2; 3). The authors of the research distinguish here between three different types of features: (i) an oval pit with bones burnt in situ, directly related to an inhumation burial which lay above the cremation remains, or below, partially disturbed by the cremation pit, (ii) an oval pit with bones burnt in situ, located not directly underneath or above the inhumation burial, but in its vicinity, (iii) isolated fragments of burnt bones found in the fill of the inhumation burial pit (Borić *et al.* 2009, 251). A phenomenon commonly occurring across the site is the disarticulation of certain elements of the skeleton and burning them, whereas other parts of the skeleton remain uncremated (Borić *et al.* 2009, 257). The marks observed on cremated bones clearly show that they might have been broken before burning. This leads to the assumption that some

Fig. 2. Vlasac, Serbia. The remains of a juvenile individual (H60) cremated in situ, with some cremated cranial fragments of an adult individual (most likely the skull of individual H63; after Borić *et al.* 2009, fig. 8)

Ryc. 2. Vlasac, Serbia. Odkryte in situ, pozostałości ciała palenia młodego osobnika (H60) wraz z kilkoma spalonymi fragmentami czaszki osobnika dorosłego (najprawdopodobniej czaszka osobnika H63; wg Borić *et al.* 2009, ryc. 8)

Fig. 3. Vlasac, Serbia. A pile of cranial fragments of a juvenile (H60) and an adult (H63). The arrow indicates the proximity of the unburned right humerus of individual H63 found under the pile of cremated bones (after Borić *et al.* 2009, fig. 9)

Ryc. 3. Vlasac, Serbia. Skupisko fragmentów czaszki młodego osobnika (H 60) i osobnika dorosłego (H63). Strzałka wskazuje na niespaloną kość barkową osobnika H63, odkrytą pod skupiskiem przepalonych kości (wg Borić *et al.* 2009, ryc. 9)

time after initial inhumation the defleshed bones of the deceased were collected from the primary burial site and intentionally fragmented, in order to be ultimately cremated in the grave pit (Borić *et al.* 2009, 260). It should be restressed that to those actions were subjected only individual parts of the deceased, and the rest remained unburnt, at the primary burial location. In several cases, above the cremation layer lie the remains of inhumation burials, which could suggest that said practice of fragmentation and burning of bones was a ritual related to the preparation of the burial of a newly deceased individual (Borić *et al.* 2009, 261–262). After the completion of an inhumation burial, the entire funerary context was sometimes marked as ‘closed’ by covering it with large stone blocks (Borić *et al.* 2009, 258) (Fig. 4). However, the hypothesis treating cremation as an element of burial of a new individual is not valid for all of the complexes discovered. During excavations in the years 1970–71, there were uncovered piles of burnt bones situated near the heads of buried deceased, and not below their skeletons, as was the case in the already mentioned features. It is striking that the skeleton was incomplete. Quite probably, its missing parts were burnt

Fig. 4. Vlasac, Serbia. The arrow indicates the burned bones found directly beneath the legs of skeletal inhumation H53 (after Borić *et al.* 2009, fig. 10)

Ryc. 4. Vlasac, Serbia. Strzałka wskazuje na przepalone kości (H60) znajdujące się bezpośrednio pod nogami osobnika H53. Sekwencja pogrzebowa przykryta została blokami kamiennymi (wg Borić *et al.* 2009, ryc. 10)

together with the fragments of the skeleton of another individual and deposited near the head (Borić *et al.* 2009, 269–270).

In the face of a certain diversity of the phenomena observed in Vlasac, as a constant element of funerary rituals should be considered the secondary cremation of previously fragmented skeleton parts of one or more individuals. The authors of the research assume that the cremation ritual could have served the purification of a site in order to prepare it for a new burial (Borić *et al.* 2009, 273). They also extrapolate another hypothesis – the practice of breaking up and burning of fragmented skeleton parts would be supposed to deprive the deceased of any possible, dangerous power extant in a defleshed, but still whole skeleton. An argument in favour of this thesis could be other means of restraining the deceased which, in the researchers' opinion, were used in Vlasac, i.e. binding of the legs, wrapping the body before a funeral or placing a large stone on the knees of the deceased (Borić *et al.* 2009, 273–274). However, here arises the question: why only

Fig. 5. Vlasac, Serbia. Burned cranial fragments from cremation pit burial 35 (after Borić *et al.* 2009, fig. 23)

Ryc. 5. Vlasac, Serbia. Przepalane fragmenty kości czaszkowych z pochówków ciała-palnego jamowego 35 (wg Borić *et al.* 2009, ryc. 23)

some deceased were subjected to those rituals depriving them of that dangerous power? Did only those persons, according to community members, pose a potential threat? And why were fragmentation and cremation conducted only some time after death? Were those actions supposed to protect the living, or a newly buried deceased? (Borić *et al.* 2009, 274).

Therefore, it is difficult to tell what contributed to the different locations of burnt bone piles in relation to the skeletons and why some deceased were cremated and others buried in the inhumation rite. The authors of the 70's research propose a theory that “cremated remains always have the opposite sex from the skeletal inhumations beside which they were found”. However, that hypothesis cannot be accepted as valid, because determining the sex with certainty was possible only in the cases of two burnt individuals. In other cases, as an indicator bone structure was adopted, which cannot be reliable, because high temperature causes bone to lose some of its mass. The state of preservation of bone remains in most instances does not make it possible to determine the age or sex of individuals who have undergone cremation (Borić *et al.* 2009, 269) (Fig. 5). On the basis of available observations, it can only be ascertained that to this ritual were subjected

deceased of both sexes and all age groups, perhaps excepting infants (Borić *et al.* 2009, 272–273).

As secondary cremation are mentioned also cremation remains discovered in the Abri des Autores rock shelter in southern Belgium. On this site was a multiple burial of five adult individuals, under which lay fragments of the skeletons of six children and burnt bones of an adult individual. An analysis of the bone remains of all of the individuals indicates manipulation with the skeleton of the deceased person and selection of its individual fragments, presumably related to certain ritual practices (Borić *et al.* 2009, 272).

At several sites regular cremation burials were present. A good example is here the biritual burial ground in Vedbaek, Denmark, where the remains of eight individuals were discovered. What appears to be of extreme importance is that the inhumation burials uncovered here contained the skeletons of infants, whereas older individuals, two adults and an older child, were cremated. On the cremation remains of a man there was a retouched flake with no traces of burning, so it was not burnt with the body, but placed on cremation remains only afterwards. Another cremation burial contained the remains of a 12-year-old child and a 25-year-old individual deposited in a pit on the bottom of which there were discovered bird bones, a piece of amber, five pierced deer teeth, five unpierced dog or fox teeth and burnt fish remains (Grünberg 2000, 52).

More biritual burial grounds from the Mesolithic were uncovered at the sites Skateholm I and Skateholm II. At Skateholm I, two of 62 identified individuals were subjected to cremation (graves 11 and 20). Grave 11 was located inside a set of post-holes – vestiges of a wooden structure which was burnt after burying the deceased person here – at the structure's centre, in a cinder layer with the thickness 0.5–3 cm, lay large fragments of cremation remains of an adult male. The second cremation burial was situated between the burials of two dogs (graves 19 and 23) and a bit to the side of the other graves with human burials. Next to the cremation remains were discovered three fragments of flint with traces of fire, hence burnt together with the deceased person (Grünberg 2000, 54; Trautmann 2006, 19). It is worth to pose the question at this point, whether burial 11 should be regarded as an intentional cremation? If the deceased person was deposited within the limits of the wooden structure and burnt with it, was the main objec-

tive to burn the body of the deceased, or maybe that wooden structure on the area of which the body was placed?

At the site Skateholm II, there were 20 graves, one (grave XVIII) contained cremation remains, the other deceased were buried by inhumation. Partially burnt bone fragments were collected into 26 piles, in a pit about 60 cm in diameter, lined with stones; the bones belonged to the oldest individual buried at the burial ground. The deceased was equipped with a large flint fragment bearing traces of fire (Grünberg 2000, 52–53).

Mesolithic evidence of cremation occurs also as single findings. One such grave is known from Vedbaek-Boldbaner. In a basinlike pit were found fragments of burnt human bones. Over the pit with bones, a small sand mound was erected. On the site, about 15 m from the cremation burial, there was identified an inhumation burial of an adult male. Both features are probably related to the Mesolithic Konglemose culture (Grünberg 2000, 54; Trautmann 2006, 19).

Rather problematic appear to be Mesolithic cremation findings from two sites in the Netherlands, i.e. Dalfsen and Oirschot V, dated back to the beginning of the 4th millennium B.C. Both sites are of a settlement character, hence there is no certainty as to whether the observed cremation evidence is of funerary significance.

In Dalfsen were uncovered 21–22 oval pits 40–90 cm in diameter and 1 to 30 cm deep. Two of the pits contained flint fragments, there was charcoal in about 17 pits, and in four of the pits remains of bone fragments were discovered. Only in one of the pits, pit 4, larger fragments of burnt bones were found, of an adult female and a little child. Around that pit, there were small hearths arranged in a semicircle (Grünberg 2000, 54).

Cremation remains at the Oirschot V site were discovered in a settlement area. Fragments of burnt bones between 2 and 44 mm were from the skull, spine and long bones, they probably belonged to a child about 10–13 years old. The majority of the bones comprised a small pile in the pit, the remaining fragments were scattered on the surface of the site. From the pit, apart from human bones, there was obtained a burnt animal bone. An analysis of the burnt human bone remains indicates cremation temperatures in the range of 650–700°C (Grünberg 2000, 54; Trautmann 2006, 19).

Mesolithic findings of burnt human bones in Wieliszew, Poland are also interesting. The Wieliszew IX site is a Mesolithic-Neolithic set-

tlement area of about 504 m², where four clusters of more than 8000 stone artifacts were discovered. To the north of cluster 1 and between clusters 2 and 3, in each case there was a mass of burnt human bones deposited in a small, shallow pit. Beside that, fragments of burnt human bones were scattered throughout the entire surface of the trench (Grünberg 2000, 54; Trautmann 2006, 19).

Traces of early cremation probably appeared also in Germany, which could be suggested by a brief reference to cremation remains discovered at the Buroer Feld site in Coswig, Saxony (Trautmann 2006, 19).

Among the examples of cremation from the Mesolithic collected here, there is missing the account of an alleged cremation burial from Melsted, which is mentioned by Kozłowski (Kozłowski 2004, 696), and also Koško (Koško, Videiko 1995, 247–248; Koško 2001, 406–408). Unfortunately, I was unable to obtain any detailed information regarding that finding. The reference to Melsted does not appear in the publications by Grünberg (Grünberg 2000) or Trautmann (Trautmann 2006), nor does Šuteková (Šuteková 2007) mention that site. Would this suggest that the find does not possess any characteristics which could allow to consider it the remains of cremation practices?

Analysing the Mesolithic cremation burials which I have presented, fundamental characteristics can easily be noticed, which are the variation and irregularity of this phenomenon in the earliest period of its occurrence. Cremation remains are discovered mostly at open sites, but we also find them in caves, where in as many as two in three cases recorded secondary burial characteristics were observed. As secondary are also interpreted cremation burials from Vlasac, which, due to the high number of those features at this site, gives a high percentage of secondary burials in the total number of Mesolithic cremation findings. However, considering the number of sites, this practice appeared only in three out of the twelve mentioned here. An important element of secondary cremation burials seems to be fragmentation of the body of the deceased, which was performed before burning.

The proportion of burial grounds to sites with single burials is 5:7, though of course in the total number this ratio is in the favour of burial grounds, which is caused by the high incidence of cremation graves at the Vlasac cemetery.

Among the examined findings, the most frequent form of burial is the depositing of cremation remains in a pit or in the form of a pile at

ground level. It also happens that burnt bone remains are scattered on the surface, e.g. in settlement areas, which may often raise doubts as to their funerary function. Very enigmatic is grave 11 at the Skateholm I site. The context of this finding indicates the presence of a wooden structure, at the centre of which the deceased was placed and the whole, along with the deceased, was subsequently burnt down. Was the intention of that action to burn a person's body? Even if that is the case, was it a kind of funerary rite or other ritual practice?

In the analysed material, certain means of organisation of grave space can be discerned. In the burial sequences at Vlasac, we observe the use of large stones in order to 'close' the sequences (Borić *et al.* 2009, 258). The stones were also used for lining a grave pit at Skateholm II (Grünberg 2000, 52). An interesting form of grave is also the small sand mound raised over the remains of the Vedbaek-Boldbaner burial (Grünberg 2000, 54; Trautmann 2006, 19).

Grave goods in cremation graves from the Mesolithic are still a rare occurrence. The richest grave offerings were in cremation burials at the Vedbaek site, where a deceased man was given an unburnt flint flake, and on the bottom of the grave pit, under the cremation remains of two individuals were found bird bones, a piece of amber, five pierced deer teeth, five unpierced dog or fox teeth and burnt fish remains (Grünberg 2000, 52). Some of the burial sequences at Vlasac contained appliqués made from Cyclope neritea snail shells and Cyprinidae teeth, often burnt with fragments of the skeleton of an individual. Among the findings are also roe or deer skulls with antlers, and sporadically – beads made from limestone or Spondylus shells (Borić *et al.* 2009, 251, 257, 258, 261, 263, 264, 265). On unburnt skeleton fragments are sometimes found traces of ochre, but in one case the dye was also present among cremation remains, in the form of a lump of hematite (Borić *et al.* 2009, 265–266). At both Skateholm sites, the grave goods of the deceased were burnt flint fragments (Grünberg 2000, 52).

Mesolithic cremation findings do not show any restrictions in terms of the age or sex of the deceased. Based on an analysis of bone remains, whenever possible, it was determined that both men and women were burnt, of any age group (Grünberg 2000, 64). Cremation remains discovered at the sites mentioned are characterised by high colour and size variation of bone fragments, which is most probably related to the different ways of burning of the body of the deceased, and the times of

exposure of the bones to specific cremation temperatures (Grünberg 2000, 64). The temperatures at which cremation was conducted usually exceeded 800°C, though the colouring and texture of some bone and teeth fragments would suggest cremation at about 360–440°C, or even at about 285–440°C. This variation could have been caused by distances from sources of fire (Borić *et al.* 2009, 252–253, 256).

The elements of Mesolithic cremation burials reflect the general character of the funerary rite in the Mesolithic. The high variation is characteristic for funerary customs of that period, proof of which could be seven types of burials distinguished by Grünberg within the 125 sites investigated. Although the most frequently occurring form is the primary inhumation burial, in each instance in about 4% are present head burials, skull burials, partial burials, or secondary burials (7%) (Grünberg 2000, 43). The diversity of funerary customs also shows across the sites, where often more than one type of burial practiced simultaneously is found.

It follows from the data presented that cremation burials are one of the many manifestations of functioning of the ritual and funerary spheres of Mesolithic society.

Due to the small number of ¹⁴C dates specifying the absolute chronology of the cremation burials presented, it is difficult to determine their temporal relations to one another and designate the features which could be considered the oldest definite examples of cremation burials in Central Europe.

One of the earliest findings appear to be the cremation remains of two individuals discovered in the Franchti cave in Greece, for which the latest date was determined at 7,314±144 B.C. (Grünberg 2000, 54).

The Vlasac cremation burials are dated to 7,000 B.C. on average. Exemplary ¹⁴C dates for these burials are: 6775–6473 B.C., 6636–6476 B.C. (Borić *et al.* 2009, 255, 259).

Findings from Dalfsen and Oirschot V, based on charcoal from the burial pits, were dated to 5810±130 B.C. (Grünberg 2000, 54).

Features in the Scandinavia region are dated to the period of functioning of the Ertebølle culture society (5th–4th millennium B.C.) (Trautmann 2006, 19).

Territorially, as many as six sites with Mesolithic cremation burials are located in Northern Europe, Scandinavia (Vedbaek, Vedbaek-Boldbaner, Skateholm I and II) and the Netherlands (Dalfsen, Oirschot

V). A bit to the south were uncovered the sites at Abri des Autores (Belgium), Buroer Feld (Germany) and Wieliszew XI (Poland), and further to the south-west – the site in the Rochereil cave in France. Completely different are the locations of the remaining two sites: the Franchthi cave in Greece and the Vlasac cemetery in Serbia.

The concentration of the majority of sites with the earliest examples of cremation in the North-Western and Western Europe region would lead to the conclusion that it is this region that is the cradle of cremation in the European territory, and what is more, that this custom developed in those areas independently, without south-eastern influences. Such a hypothesis is definitely invalidated by burials in the Franchthi cave, which appear to be some of the oldest among all of the features presented. The practice of cremation in the south of Europe is also shown by the Vlasac burials which constitute a quite numerous group of findings from among the entire material cited here.

It is useful to refer at this point to the Natufian culture findings (about 12500–8300 B.C.) from the Kebara cave in Israel and from Hammeh Wadi in Jordan, which could be interpreted as the remains of two secondary cremation burials. In the Kebara cave, as early as 1931, there were discovered cremation remains of 23 individuals. Based on an analysis of the bone remains, it was concluded that the burning of bones was preceded by drying and fragmentation, and the burning temperature was about 200–600°C (Borić *et al.* 2009, 270). Slightly more serious reservations arise about the sixteen burnt human cranial fragments which were scattered in a settlement context in Hammeh Wadi 27. The argument in favour of acknowledging the funerary character of those burnt bone fragments is the presence of the inhumation burials of several individuals in that place, composing an entire burial sequence (Borić *et al.* 2009, 270).

The Natufian culture features mentioned do not constitute comprehensive evidence of cremation and cannot, in my opinion, be grounds for extrapolating theories of the south-eastern origin of cremation. However, they should undoubtedly be kept in mind while considering the problem of the genesis of cremation and its spreading across Europe.

Early Neolithic (about 7000–5000 B.C.)

With the beginning of the Neolithic, we observe a certain stabilisation of the funerary rite with the occurrence of large cemeteries, both

inhumation, as well as biritual ones, and even cremation cemeteries on rare occasions. Most of Neolithic biritual cemeteries are in Western and North-Western Europe (the area of Germany and the Netherlands), though recent year research has expanded that range towards the east and the south-east, to include the Czech Republic and Poland.

One of the best-known sites is the cemetery in Elsloo in the Netherlands, where there were discovered a total of 113 graves, including 66 inhumation and 47 cremation graves. The cemetery was investigated by Moddermann in the years 1959 and 1966, roughly at the same time as the corresponding settlement lying about 50 m to the south-east. By analysing the arrangement of the features, the eastern and western parts of the cemetery can be distinguished, which show temporal variation: graves in the western part are dated to the early half of the younger phase of the LBK, and graves in the eastern part – to the late half of the younger phase of this culture (phases 2c and 2d according to Dutch LBK chronology) (Trautmann 2006, 41). Cremation burials are concentrated mostly in the western, older part of the cemetery; these are pits with piles of cremation remains, and their maximum depth is 40 cm below ground level. It is worth mentioning that in several inhumation graves in the western part of the cemetery, situated near the cremation graves, burnt bone fragments were also found. However, that could be merely the consequence of admixing cremation remains from the neighbouring graves to the grave pit fill (Trautmann 2006, 42). Grave offerings obtained from the cremation burials are: pottery fragments (20 graves), axes (12 graves) and a bone blade (1 grave). In several cases, the presence of hematite traces was observed (Trautmann 2006, 42). An analysis of grave goods in all of the graves discovered at the cemetery revealed that they are less abundant in the case of cremation burials, as only less than a half of those features contained said items (Hoffmann 1973, 83; 1989, 100–101; Pechel 1992, 196).

Among the sites in Germany, the most extensively studied biritual cemetery is Aiterhofen-Ödmühle with 228 graves: 160 inhumation and 68 cremation graves (Fig. 6). The Aiterhofen cemetery, similarly to Elsloo, can also be linked to a settlement, discovered about 300 m to the south. Cremation graves were found at depths of 55–96 cm below ground level; they were mostly located in the central and north-western parts of the cemetery (Trautmann 2006, 46), and also sporadically

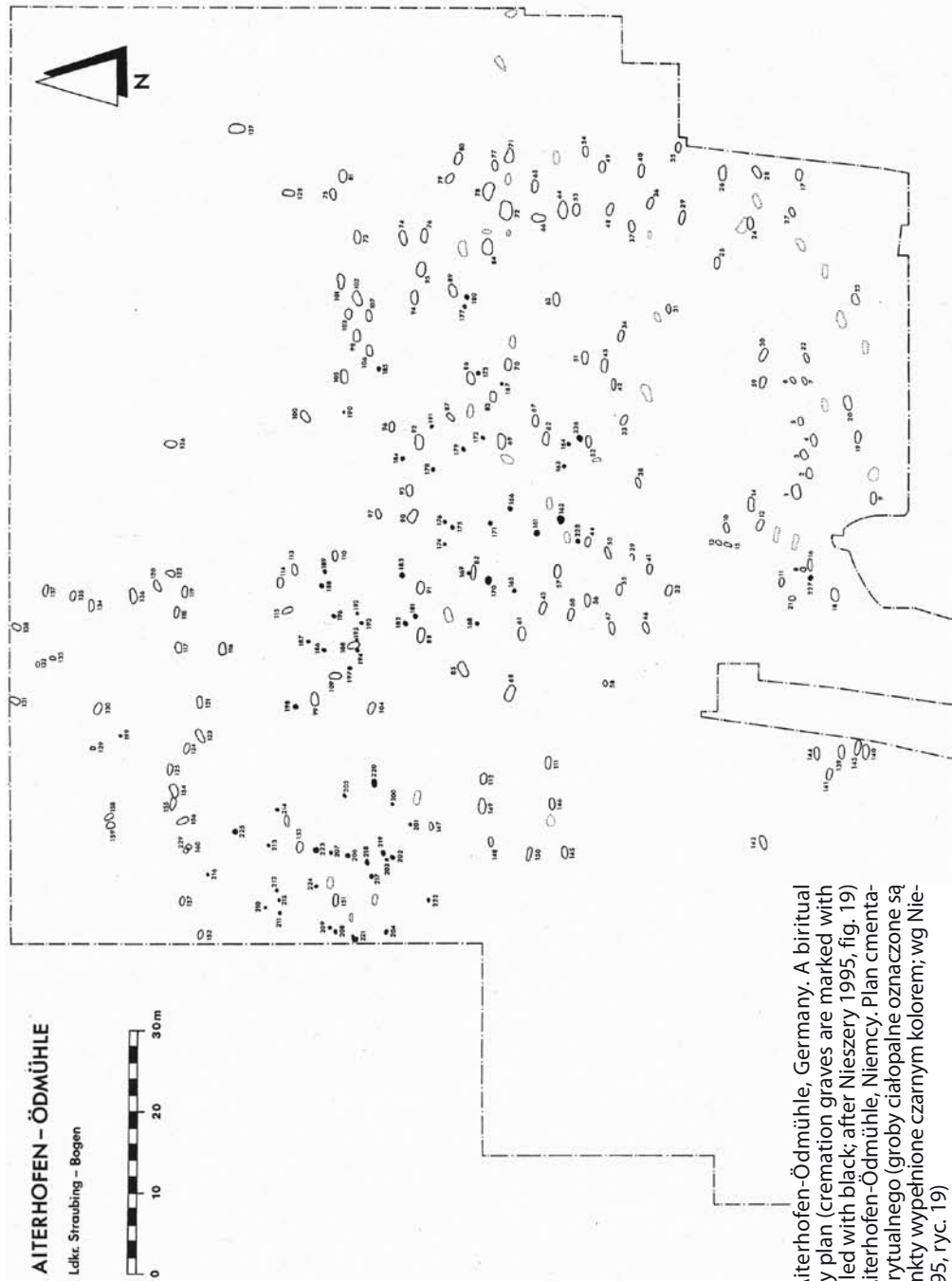

Fig. 6. Aiterhofen-Ödmühle, Germany. A biritual cemetery plan (cremation graves are marked with points filled with black; after Nieszery 1995, fig. 19)
Ryc. 6. Aiterhofen-Ödmühle, Niemcy. Plan cmentarza biritualnego (groby ciałopalne oznaczone są przez punkty wypelnione czarnym kolorem; wg Nieszery 1995, ryc. 19)

in the southern, eastern and extreme northern parts (Nieszery 1995, 88). Cremation remains formed piles on the bottoms of round or oval pits; the pit diameters ranged between 35 and 90 cm (Peschel 1992, 66; Nieszery 1995, 88, 117). Fragments of burnt human bones were also found in eight inhumation graves. Cremation was practiced most probably for the entire period of the use of the cemetery dated in the interval from the middle to the younger LBK phases. The Aiterhofen cemetery is distinguished from the other sites by the quality of grave goods (Fig. 7). The deceased were equipped with numerous flint and stone tools, pottery fragments, bone combs and jewellery made from imported shells for men and from local shells for women. Individuals of both sexes often were also given 'makeup sets', i.e. stone tablets with a red dye, flint nodules and a small bone spatula. Though at the cemetery there were also graves with sparse amounts of offerings or none at all. Such a striking contrast could reflect social differences existing in that society. Unfortunately, no data are available which could make it possible to compare the inventories of inhumation and cremation burials, and show whether the differences in the funerary rite itself manifest in the number and richness of grave goods as well (Trautmann 2006, 46–47).

The earliest discovered biritual cemetery in Europe is the Arnstادت cemetery, which comprises LBK and SBK graves. From the LBK period originate six inhumation and six cremation graves (Trautmann 2006, 47). Cremation graves contained small amounts of cremation remains and were located shallowly below ground level, their average depth was 25 cm. A much rarer form of cremation burial can be observed in this period, that is burnt bone pile covered with an upside down bowl; those vessels were also found in cremation burials (Peschel 1992, 96, 192). The grave goods of both inhumation and cremation burials consisted only of ceramics; also unfurnished graves were found (Peschel 1992, 97). Definitely more grave offerings are present in features with cremation remains (Peschel 1992, 195).

Rather problematic is the Fellbach-Oeffingen cemetery. The first graves at this site were encountered by accident as early as 1936. Next features were uncovered during rescue excavations commenced in the years 1986–1987. A total of 116 graves were found, unfortunately most were damaged or completely destroyed by agriculture. From among all of the features, 8 cremation burials were identified, and in 27 in-

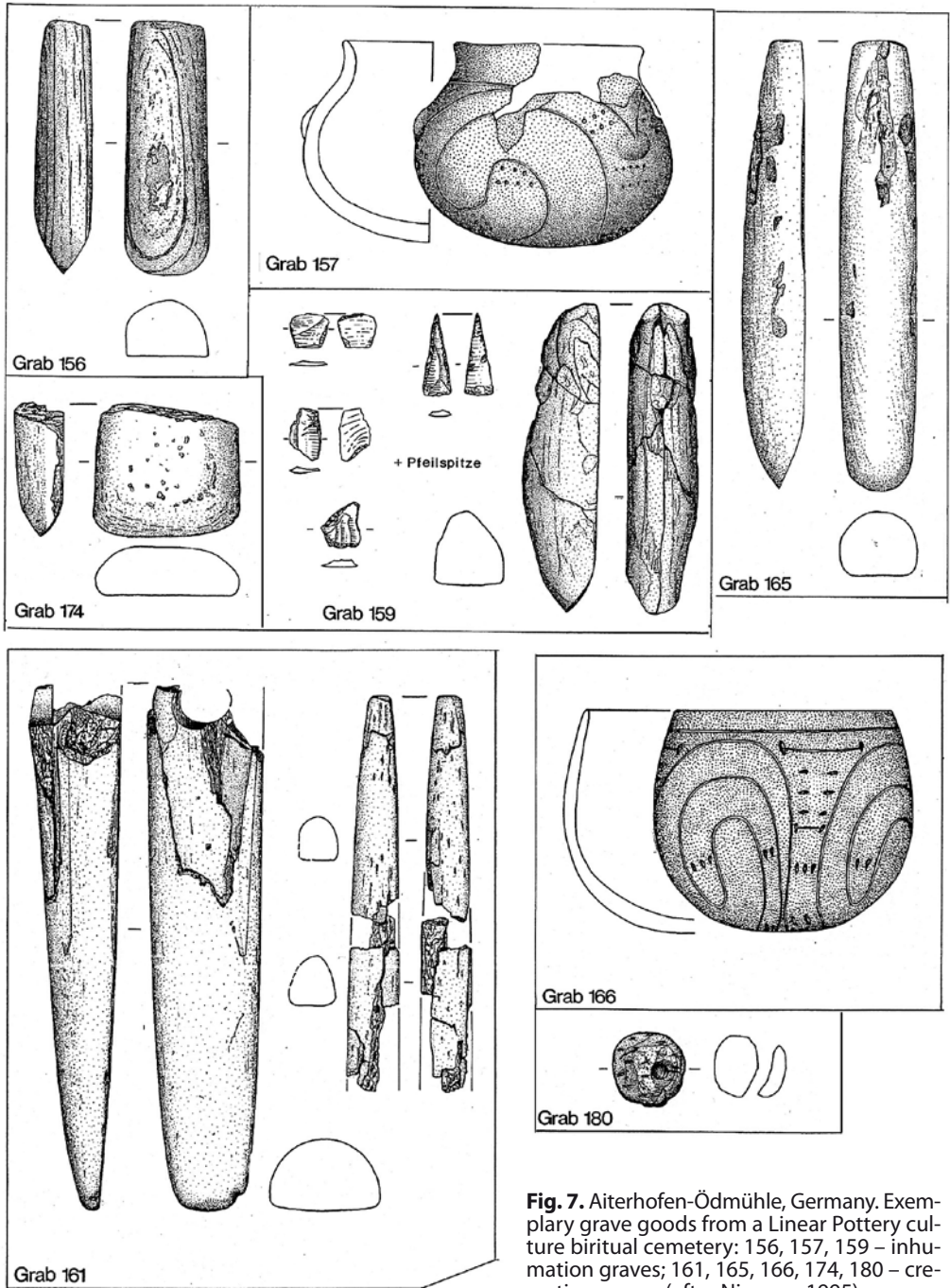

Fig. 7. Aiterhofen-Ödmühle, Germany. Exemplary grave goods from a Linear Pottery culture biritual cemetery: 156, 157, 159 – inhumation graves; 161, 165, 166, 174, 180 – cremation graves (after Nieszery 1995)

Ryc. 7. Aiterhofen-Ödmühle, Niemcy. Przykładowe wyposażenie grobów z cmentarzyska biritualnego kultury ceramiki wstęgowej rytej: 156, 157, 159 – groby szkieletowe; 161, 165, 166, 174, 180 – groby ciałopalne (wg Nieszery 1995)

humation burials, above the skeletons, small amounts of cremation remains were discovered. It is difficult to tell whether the burnt bone fragments are accidental admixtures from the neighbouring cremation burials, or maybe they were placed there intentionally. Based on the grave goods, the cemetery was dated to the younger LBK phase (Trautmann 2006, 49–50).

A small fraction of cremation graves can be observed at the Niedermerz cemetery, where there were only 11 of them, as compared to 102 inhumation graves. Owing to the poor state of preservation of the features, it can be assumed that originally the number of cremation graves was higher, but not all of them were able to be identified during the excavations. Based on small fragments of burnt bones and grave offerings, Peschel marked six cremation burials as female, five as male. Among the inhumation burials, female burials are in majority as well. In one case was recorded a burial form which was also present at Arnstadt, i.e. a pile of burnt bones, covered with three vessels placed bottom up. The grave goods included mainly pottery, axes and other stone tools, flint arrowheads, grinding stones, stones with a hematite layer (only in inhumation graves) and lumps of pyrite (Trautmann 2006, 52–53). What is important, cremation graves seem to be less abundant in grave offerings (Peschel 1992, 196). The cremation features at Niedermerz are dated between the middle and younger LBK phases (Peschel 1992, 193). Near the cemetery are located seven settlements of that culture, but its coverage is too limited to be used by all of the communities for an extended period. Most probably, at the cemetery were buried for a longer time individuals from one settlement, or several settlements, but in that case only for a short period of time (Trautmann 2006, 53).

Similarly, a low cremation ratio was recorded at the Schwetizngen cemetery, where from the total number of 214 graves only 9 features contain cremation burials; furthermore, in seven skeleton graves burnt bone fragments were found. The circumstances of the site's discovery strongly indicate that some part of the graves was destroyed as a consequence of construction works and agricultural activity. On the basis of the pottery fragments obtained, the Schwetizngen cemetery was dated to the late LBK phase in Central Europe (Trautmann 2006, 54).

Probably a large part of the graves was destroyed at the Stephansposching cemetery as well. This would appear from the poor state of

preservation of the 41 graves discovered, lying at relatively shallow depths below ground level. Among all of the uncovered features, 31 were identified as cremation burials, and 10 as inhumation burials. The grave goods of the Stephansposching graves are particularly poor. They comprised mainly stone tools, such as axes or shoe last adzes, and pottery (Trautmann 2006, 55), which appears definitely more rarely in cremation graves (Peschel 1992, 78, 196). At the cemetery, there were also cremation burials without any grave offerings (Peschel 1992, 78). The only one containing somewhat richer grave goods was inhumation grave 117, in which the deceased was equipped with stone and flint tools, a bone belt buckle and a small bowl placed next to the feet (Peschel 1992, 78).

One of the largest biritual cemeteries from the Neolithic was discovered in Wandersleben in the years 1981–1982. At this station were uncovered 169 inhumation graves and 132 complexes with traces of cremation (Jeunesse 1997, 153). Cremation burials were found only in the southern and south-eastern parts of the cemetery (Trautman 2006, 57–58). Burnt bones were placed in a vessel or formed a pile covered with an upside down vessel (Trautmann 2006, 62, 154).

Biritual cemeteries in Germany and the Netherlands have functioned in the literature for some time as an important element of the LBK funerary rite. Their presence in this area leads to the hypothesis that it is this region of North-Western and Western Europe that is the cradle of cremation in the Neolithic Europe, and the origins of this custom appear here as early as the preceding period, that is the Mesolithic.

However, in the face of the latest findings, the views mentioned need updating, because equally early examples of cremation occur in the Czech Republic and Poland.

In the Czech Republic, a breakthrough event was the discovery of the cemetery in Kralice na Hané, where cremation burials are a clear majority – per 78 features, as many as 69 are cremation burials and only 9 inhumation burials. Cremation graves were uncovered at depths of about 30–45 cm below ground level (Fig. 8). There can be discerned two types of those features: a) in round or slightly oval grave pits 0.20–0.60 m in diameter and several centimetres deep were piles of small fragments of burnt bones; the grave goods comprised pottery fragments, shoe-last stone adzes (in 14 graves) (Fig. 9) or their parts, and also burnt stone blades or flakes (in 4 graves);

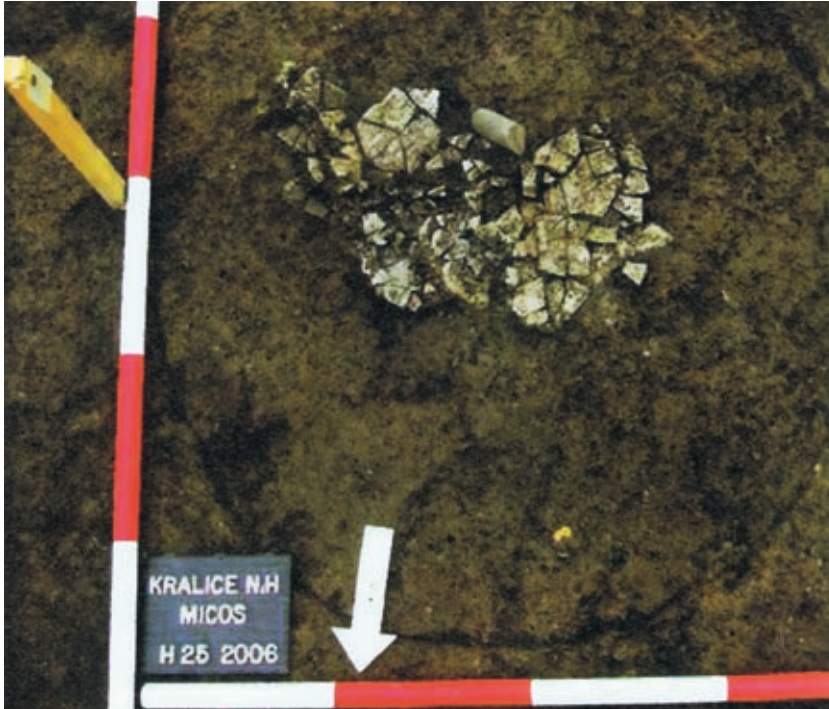

Fig. 8. Kralice na Hané, the Czech Republic. A cremation burial (after Šmid 2008b, fig. 2)

Ryc. 8. Kralice na Hané, Czechy. Grób ciałopalny (wg Šmid 2008b, ryc. 2)

in six graves, among burnt bones there were lumps of a red dye; in 32 graves no grave goods were found; items obtained from the graves often show traces of burning; b) cremation remains were in oval pits 0.80–1.10 m long and 0.60–0.80 m wide, with bowl-shaped bottoms, slightly sunken; the grave goods of some of the graves comprised larger fragments of several vessels, and rarely whole vessels (Šmid 2008a, 245–251). Of extreme significance is the information that cremation graves are dated to the II LBK phase, and inhumation graves appear to be a bit older and are from the turn of the I and II phase of the LBK (Šmid 2008a, 241). To the south of the cemetery, at the distance of about 30–40 m, there is a settlement identified with the community buried at this site (Šmid 2008a, 245).

In the Czech Republic, there is also known an LBK cremation grave discovered in the settlement at the Brno-Starý Lískovec site, together with 11 inhumation graves of this culture. On the bottom of an oval grave pit were burnt human bones with burnt animal bones. Among

Fig. 9. Kralice na Hané, the Czech Republic. Grave antiquies (after Šmid 2008b, fig. 3)
Ryc. 9. Kralice na Hané, Czechy. Zabytki z grobów (wg Šmid 2008b, ryc. 3)

the cremation remains, lumps of daub were found. From the grave were also obtained fragments of ceramic vessels (Šmid 2008a, 257).

A definite rarity among other findings is an exclusively cremation LBK cemetery discovered in 2008 in Modlniczka near Cracow. At the site were uncovered 38 pit burials with piles of burnt human bones. Only 15 among all of the features contained grave goods. Those were mostly shoe-last stone adzes, placed in the grave pits singly or in twos. In several graves were also discovered flint items and pottery fragments. On some elements of the grave goods were traces of ochre (Czekaj-Zastawny, Mitura, Valde-Nowak 2009, 179–180).

In Poland, there is also known a single cremation burial in Gródek on the Bug, discovered back in 1953 by Kowalczyk. At the depth of about 1.48–1.50 m below ground level, on the background of undisturbed soil, there was a streak of burnt bones and secondarily burnt pottery fragments and charocals strewn in the E-W direction (Fig. 10). The pottery fragments are from several, probably two, vessels – hemispheric bowls (Kempisty 1962, 284).

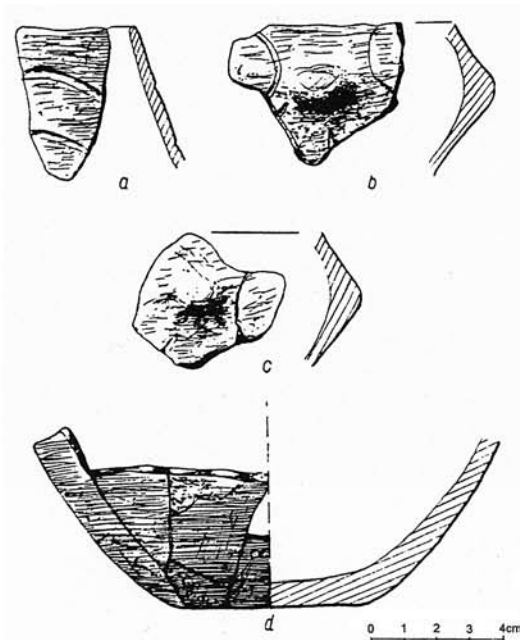
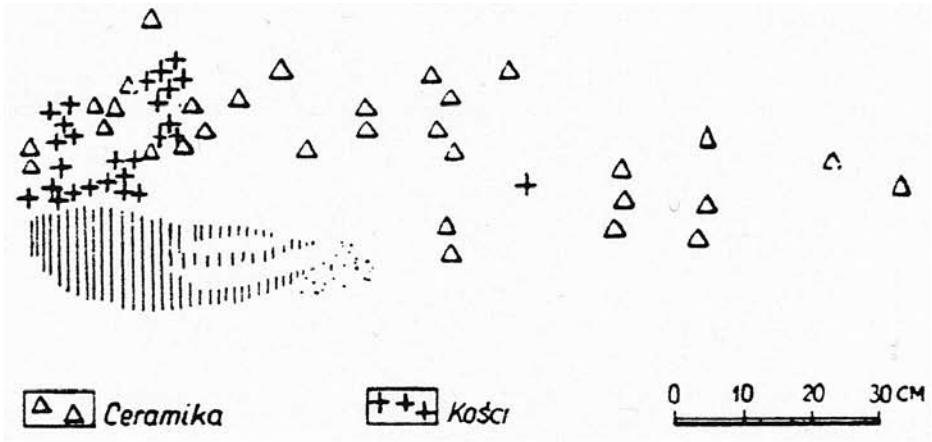

Fig. 10. Gródek, stan. 2, Poland. 1 – cremation grave plan; 2 – pottery fragments from the grave (after Kempisty 1962)

Ryc. 10. Gródek, stan. 2, Polska. 1 – plan grobu ciepłalnego; 2 – fragmenty naczyń z grobu (wg E. Kempisty 1962)

All of the enumerated features are concentrated across Western and Central Europe. An exception here is the burial ground discovered in Greece, at the Soufli Magoula site, dated to the Early Neolithic in Greece (about 6500–5800 B.C.). At the site was uncovered a complex of 14 cremation burials and one more burial about 8 m to the north from the others. Within the burial cluster there were also two pits with traces of intense fire, in which were found single fragments of charred bones of different individuals; these features were identified as ‘crematoriums’. The grave pits with the diameters of about 60 cm and about 20 cm deep contained charcoal pieces and numerous fragments of charred human bones (Fig. 11). Traces of burning on the sides of the grave pits might suggest that the bones were deposited in the graves just after cremation, when they were still very hot (Perles, 2001, 274–275). In the pits were found vessels and fragments of pot-

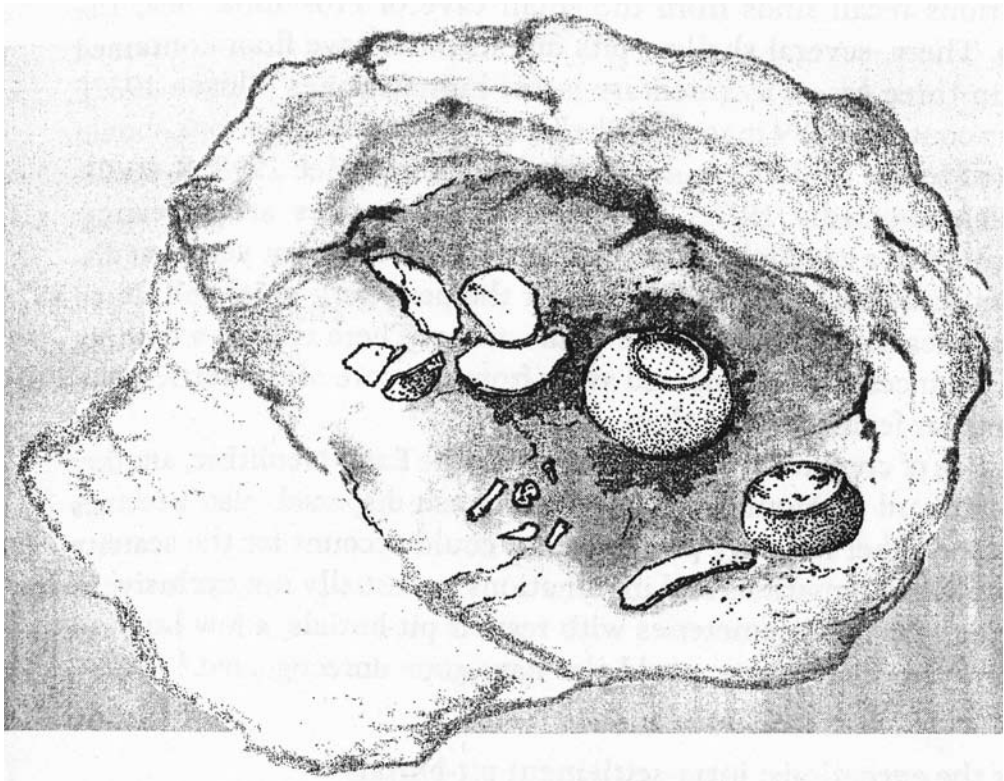

Fig. 11. Soufli Magoula, Greece. A cremation pit with human ashes and pottery (after Perles 2001, fig. 13.1)

Ryc. 11. Soufli Magoula, Grecja. Jama kremacyjna z pozostałościami ciała palenia i ceramiką (wg Perles 2001, ryc. 13.1)

tery, sometimes secondarily burnt, mixed with bones; the vessels were probably broken on purpose. An interesting finding are miniature vessels of about 5–6 cm in diameter which were probably burnt on a pyre with the deceased. Among the human bones, animal bones were also found. In one of the graves containing the cremation remains of two individuals, a rubbing stone was found. An analysis of bone fragments showed that most of the deceased buried here are adults of both sexes, as well as juveniles, and in one case an infant (Perles 2001, 275).

The Soufli Magoula burial ground is the sole finding from the Early Neolithic in Greece of this kind. Perles analyses this phenomenon in the context of its contemporary forms of funerary rites, such as inhumation burials in settlements without grave offerings or discovered in caves secondary burials of selected parts of the skeleton. The researcher concludes that the Soufli Magoula cremation burial ground to the greatest extent represents the characteristics of a regular funerary ritual (a separate area, grave goods, ritual set) and at the same time makes a conjecture that it is burial grounds such as this one that constituted the basis of funerary customs of communities at that time, though they have not been discovered as of yet, or they simply did not survive to this day (Perles 2001, 281).

The presented material (13 sites) is almost completely concentrated over the area of Western and Central Europe, thus suggesting similar cultural characteristics.

Cremation burials are usually discovered in large biritual cemeteries (in one case in a cremation cemetery) which can often be identified with a particular settlement situated nearby. The features do not form a group clearly isolated from among inhumation burials, sometimes they are concentrated in certain part of the cemeteries, but even there inhumation is always present. Only in one case cremation remains were found in a single grave (Gródek on the Bug) or in a grave located within a settlement's limits (Brno-Starý Lískovec).

The majority of the graves lay at relatively shallow depths, about 40 cm, below the present ground level, which redounded to their poor state of preservation and probably also to the destruction of many similar features. Cremation remains usually formed a pile inside a round, oval or rectangular grave pit. A more interesting phenomenon are urn graves which are found only in the Wandersleben cemetery. Also at this site and in Arnstadt, and Niedermerz there were uncovered burnt bone

piles covered with upside down vessels. In regard to the research on the relation between cremation and inhumation graves, intriguing are the findings of occasional burnt human bones in inhumation graves, which were found in several cemeteries. It is hard to tell whether this is a result of admixing from neighbouring cremation burials, or maybe evidence of singular funerary rites. The grave goods accompanying the deceased are standard for Neolithic burial grounds. They comprise pottery, flint and stone tools, in particular shoe-last adzes, bone tools, and often also jewellery made from shells. In several cases traces of a red dye were found. It is a rather common occurrence that a certain number of uncovered cremation graves have no grave goods or they are so sparse as in the case of the Stephansposching cemetery. In the majority of the burial grounds, in inhumation graves were more abundant or richer offerings than in cremation graves. This interrelation is not, however, typical for all sites and does not provide clear grounds for drawing conclusions regarding the social status of the individuals buried in the different burial rites. It does not seem, too, that the variation of the funerary rite is related to the distinguishing of individuals of a particular sex or age. Anthropological analyses performed on bone material from the Aiterhofen-Ödmühle cemetery show that both men and women, from different age groups, were cremated. It can only be remarked that the ratio of children belonging to *Infans II/Juvenis* age groups in this cemetery is definitely higher than in cremation or inhumation graves, which could be evidence of a significant role of cremation in burials of this age group (Nieszery 1995, 101).

All of the features are located in a similar time interval, i.e. the young and late LBK phases. Burials at Soufli Magoula are dated to the Early Neolithic in Greece. At some sites, chronological relation between cremation and inhumation graves can be observed, unfortunately those data are very disparate, because in Elsloo cremation burials are older than most of inhumation burials, and in Kralice na Hané the situation is reverse and inhumation burials appear to slightly predate cremation features. It is therefore difficult to determine the mutual chronological relation between the two funerary rites.

Neolithic cremation burials are concentrated in the Western and Central European regions, with the exception of the Soufli Magoula site discovered in Greece. It is worth noting that a similar situation was present in the Mesolithic – the majority of the findings covered

North-Western Europe, but it was in Greece that some of the oldest burials were found.

Writing about cremation burials in the early Neolithic, one cannot help but notice the findings of burnt or charred children's skulls deposited in vessels. Such features were found e.g. in the Hungarian sites at Hódmezővásárhely – Gorzsa and Szakály – Rétiföldek. At the settlement Hódmezővásárhely – Gorzsa I, identified with the Körös culture community, burnt fragments of a child's skull were deposited with grain in an anthropomorphic vessel (Šutekova 2007, 6). Similar is the case of the finding in Szakály-Rétiföldek dated to the I phase of the Lengyel culture. In the settlement, a vessel was discovered, and contained burnt fragments of the skull of a child aged 1–6 (Parobková 2008, 195). Although some researchers classify these features together with cremation burials, I am more convinced by the views of Hoffmann or Istvan Zalai-Gaál, who emphasize that they are rather proof of sacrificial practices (Hoffmann 1973, 88; Parobková 2008, 192, 195).

Summary

If we consider the issue of the genesis and spreading of cremation in the light of the presented findings, the most adequate seems the hypothesis of simultaneous, independent development of the cremation tradition in two different parts of the continent – both in the north-west, as well as the south. The first evidence of cremation appears at similar times in both areas, constituting one of the elements of the diverse funerary customs of the Mesolithic. With the stabilisation of the funerary rite in the Neolithic, there is an increase of the number of cremation burials which nowadays do not seem to be merely an exception among the prevalent inhumation practices, but a simultaneously developing funerary custom. Some researchers even postulate that it is cremation that was the dominant manner of handling the dead. However, in the face of the constant dominance of inhumation graves among the discovered features, this view still remains in the realm of assumption.

Translated by Krzysztof Gil

References

- Bohdanowicz J. 1999. *Wierzenia religijne w dziejach ludzkości*. Gdańsk.
- Borić, Raičević, Stefanović. 2009. Mesolithic cremations as elements of secondary mortuary rites at Vlasac (Serbia). *Documenta Praehistorica* 36, 247–282.
- Cabalska M. 1964. Zagadnienie obrządku ciałaopalnego. *Wiadomości Archeologiczne* 30, 18–44.
- Cabalska M. 1967a. Ze studiów nad obrządkiem ciałaopalnym w Europie przedhistorycznej. *Prace Archeologiczne* 8, 39–60.
- Cabalska M. 1967b. Ze studiów nad obrządkiem ciałaopalnym w Europie przedhistorycznej. *Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych Oddziału PAN w Krakowie* 10 (1966), 4–7.
- Cabalska M. 1968. Cmentarzysko kultury łużyckiej w Kuśmierkach w powiecie częstochowskim a zagadnienie początków i rozpowszechnienia się zwyczaju palenia zmarłych. *Przegląd Archeologiczny* 18, 122–150.
- Cabalska M. 1972a. Ze studiów nad systemami religijnymi związanymi z obrządkiem ciałaopalnym (próba rekonstrukcji). *Wiadomości Archeologiczne* 37, 3–18.
- Cabalska M. 1972b. Systemy religijne a obrządek ciałaopalny. *Z otchłani wieków* 38, 32–38.
- Czekaj-Zastawny A., Mitura P., Valde-Nowak P. 2009. Kultura ceramiki wstęgowej rytej. In A. Czekaj-Zastawny (ed.), *Obrządek pogrzebowy kultur pochodzenia naddunajskiego w neolicie Polski południowo-wschodniej (5600/5500–2900 B.C.)*. Kraków, 175–216.
- Ebert M. 1921–22. Die Anfänge des europäischen Totenkultes. *Praehistorische Zeitschrift* 13–14, 1–19.
- Gumiński W. 1980. Kto wprowadził ciałaopalenie w Europie Środkowej? *Z otchłani wieków* 46, 11–17.
- Grünberg J. 2000. *Mesolithische Bestattungen in Europa. Ein Beitrag zur vergleichenden Gräberkunde (= Internationale Archäologie 40)*. Rahden.
- Häusler A. 1971. Die Bestattungssitten des Früh- und Mittelneolithikums und ihre Interpretation. In F. Schlette (ed.), *Evolution und Revolution im Alten Orient und in Europa*. Berlin, 101–119.
- Hoffmann E. 1973. Zur Problematik der bandkeramischen Brandbestattungen in Mitteleuropa. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 57, 71–103.
- Hoffmann E. 1989. Die Anfänge des Brandritus – Versuch einer Deutung. In F. Schlette, D. Kaufmann (ed.), *Religion und Kult in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*. Berlin, 99–110.
- Horáková-Jansová L. 1934. Žárové hroby s vypíchanou keramikou v Praze-Bubenči. *Zprávy československého státního archeologického ústavu* 4 (za rok 1931), 28–45.
- Jeunesse Ch. 1997. *Pratiques funéraires au néolithique Ancien*. Paris.
- Kempisty E. 1962. Pierwszy grób kultury wstęgowej ceramiki rytej na Lubelszczyźnie w Gródku Nadbużnym, pow. Hrubieszów. *Wiadomości Archeologiczne* 28, 284–285.
- Kolczyński J. 1976. Zagadnienia obrządku ciałaopalnego. (Uwagi o poglądach M. Cabalskiej). *Wiadomości Archeologiczne* 41, 254–259.

- Koško A. 2001. Z badań nad genezą rytuałów kremacji w bałkańsko-środkowo-europejskim kręgu kulturowym. In B. Ginter (ed.), *Problemy epoki kamienia na obszarze Starego Świata. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Januszowi K. Kozłowskiemu*. Kraków, 405–412.
- Koško A., Videiko M. Y. 1995. Origins of neolithic-eneolithic cremation rites in Europe and Sofievka type rituals. In A. Koško (ed.), *Cemeteries of the Sofievka type: 2950-2750 BC (= Baltic-Pontic Studies 3)*, 247–258.
- Kozłowski J. K. 2004. *Wielka historia świata 1. Świat przed rewolucją neolityczną*. Kraków.
- Mackensen L. 1923. Die Entstehung des Leichenbrandes. *Zeitschrift für Ethnologie* 55, 47–51.
- Marciniak M. 1993. Cemntarzysko mezolityczne z okresu borealnego z Mszana, gm. Brodnica, woj. toruńskie, stan 14. Wyniki dotychczasowych badań. In J. Chudziakowa (ed.), *Badania archeologiczne ośrodka toruńskiego w latach 1989–1992*. Toruń, 7–13.
- Neustupný J. 1941. *Pohřbívání žehem v pravěku Čech a Moravy*. Praha.
- Nieszery N. 1995. *Linearbandkeramische Gräberfeld in Bayern (= Internationale Archäologie 16)*. Espelkamp.
- Niewęglowski A. 1985. Jeszcze w sprawie idei „żywego trupa” jako prymitywnej koncepcji życia pozagrobowego. *Archeologia Polski* 30, 469–477.
- Parobková A. 2008. Žiarový pohrebný rítus neolitických společenstiev (stav pramennej bázy). In I. Cheben, I. Kuzma (ed.), *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 2007*. Nitra 191–199.
- Perles C. 2001. *The Early Neolithic In Greece: The First Farming Communities In Europe*. Oxford.
- Peschel Ch. 1992. *Regel und Ausnahme. Linearbandkeramische Bestattungssitten in Deutschland und angrenzenden Gebieten, unter besonderer Berücksichtigung der Sonderbestattungen (= Internationale Archäologie 9)*. Erlbach.
- Schlechter U. 1960. *Brandbestattungen und Seelenglauben*. Berlin.
- Schmidt R.R. 1910. Die spätalolithischen Bestattungen der Ofnet, Mannus. *Zeitschrift für Vorgeschicht 1. Ergänzungsband*. Würzburg, 56–62.
- Schránil J. 1928. *Die Vorgeschichte Böhems und Mährens*. Berlin und Leipzig.
- Schuchhardt C. 1921–22. Die vermeintliche Brandbestattung in der Tripoljekultur, *Praehistorische Zeitschrift* 13–14, 168–172.
- Steklá M. 1956. Pohřby lidu s volutovou a vypíchanou keramikou, *Archeologické rozhledy* 9, 697–723.
- Stocký A. 1926. *Pravěk země České 1. Věk kamenný*. Praha.
- Szafranski W. 1987. *Prahistoria religii na ziemiach polskich*. Wrocław.
- Šmíd M. 2008a. Předběžná zpráva o birituálním pohřebišti LnK v Kralicích na Hané, okr. Prostějov. In *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 2007*. Nitra, 241–259.
- Šmíd M. 2008b. Kralice na Hané (okr. Prostějov). In Z. Čizmář (ed.), *Život a smrt v mladší době kamenné. Katalog k výstavě*. Brno-Znojmo, 60–66.
- Šuteková J. 2007. Príspevok k problematike žiarového pohrebného rítu v období neolitu a eneolitu. *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Musica* 25, 5–13.

- Trautmann I. 2006. *The Significance of Cremations in Early Neolithic Communities in Central Europe*. Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Naturwissenschaften. Tübingen.
- Więckowska H. 1975. Społeczności łowiecko-rybackie wczesnego holocenu. In W. Chmielewski, W. Hensel (ed.), *Prahistoria ziem polskich 1. Paleolit i mezolit*. Wrocław.
- Wilke G. 1926. Leichenverbrennung. In M. Ebert (ed.), *Reallexikon der Vorgeschichte* 7. Berlin, 276–279.

Agnieszka Gil-Drozd

Początki ciałopalenia na obszarze Europy

Wprowadzenie

Problem genezy kremacji stanowi niezwykle istotne zagadnienie w badaniach nad obrzędkiem pogrzebowym w prahistorii. Kwestia czasu i miejsca pojawienia się pierwszych grobów ciałopalnych budzi duże zainteresowanie wśród badaczy. W wyniku prowadzonych badań wczesne świadectwa spalania zwłok odkrywane są na coraz to nowych stanowiskach. Prowadzi to do zmiany lub uzupełnienia dotychczas funkcjonujących hipotez na ten temat. Według najnowszych danych najstarsze przykłady tego obrzędku na obszarze Europy ukazują się już w mezolicie i wczesnym neolicie, równoległe obok stosowanej wówczas powszechnie inhumacji. Jako podstawowe rodzi się tu pytanie o przyczyny pojawienia się kremacji – dlaczego człowiek zaczął spalać ciało zmarłego? Czy zachowanie to spowodowane było zmianą w funkcjonujących wówczas wierzeniach dotyczących „życia pośmiertnego”, czy raczej innymi względami? Jak wytłumaczyć fakt, że już we wczesnym okresie pradziejów pochówki ciałopalne występują na tym samym cmentarzysku wraz z podobnie datowanymi pochówkami szkieletowymi – czy zjawisko to mogłoby odzwierciedlać różnice społeczne w danej wspólnocie? Omawiając kwestię pochodzenia kremacji warto zwrócić uwagę także na symbolikę ognia i jego znaczenie w obrzędowości człowieka już od zarania dziejów.

Tematyka początków ciałopalenia dotyka również zagadnień związanych z takimi dziedzinami nauki jak religioznawstwo czy etnologia. Jest to szczególnie ważne, gdy refleksja dotyczy znaczenia śmierci dla ówczesnego człowieka, uczuć, jakie żywił on wobec zmarłego, jego wierzeń oraz tego, jak bardzo decydowały one o wyborze danego obrzędku pogrzebowego. Prezentowany artykuł jest zatem próbą włączenia się w interdyscyplinarną dyskusję nad szeroko pojętą problematyką rozwoju obrzędów pogrzebowych w prahistorii. Ukazana zostanie tu historia badań nad genezą zwyczaju palenia zwłok oraz ogólny zarys hipotez dotyczących przyczyn pojawienia się tej praktyki funeralnej. Istotną częścią artykułu jest również przedstawienie stanowisk z najwcześniejszymi świadectwami kremacji, wraz z opisem zaobserwowanych form pochówku.

Poruszając kwestię pochodzenia kremacji, należy zaznaczyć, że wszelkie próby wyjaśnienia motywów zaistnienia obrzędku pogrzebowego w ogóle, jak również obrzędku ciałopalnego, pozostają jedynie w sferze hipotez. I choć analogie etnograficzne dostarczają nam wielu cennych informacji, to nie możemy przenosić ich bezpośrednio w życie społeczności prahistorycznych, które mogły postrzegać świat jeszcze inaczej, niż wspólnoty stojące dziś na niskim szczeblu rozwoju cywilizacyjnego. Należy wziąć pod uwagę fakt, iż nie mamy możliwości, aby przeniknąć umysł, psychikę człowieka prahi-

storycznego, jego sposób odbierania otoczenia i drugiej osoby. I niestety zawsze jesteśmy poniekąd zamknięci w naszym spojrzeniu na świat, na życie, w naszych doświadczeniach i odczuciach, przez których pryzmat budujemy owe hipotezy. To również powinno uczyć nas krytycznego podejścia do ich formułowania.

Zarys historii badań nad genezą ciałopalenia

Niemale zainteresowanie kwestią pochodzenia zwyczaju palenia zwłok objawia się już na początku XX wieku. Jako jeden z najstarszych przykładów kremacji przytaczano odkrycie w jaskini Ofnet w Bawarii (Schmidt 1910, 56; Wilke 1926, 276–277), datowane dziś na epokę mezolitu. W jamach wypełnionych popiołem znajdowały się 33 czaszki ludzkie, fragmenty nadpalonych kości i węgle drzewne. Na tej podstawie Robert Rudolf Schmidt uważał, iż są to pochówki ciałopalne (Schmidt 1910, 56). Jego hipoteza wywołała sprzeciw niektórych badaczy (Ebert 1921–22, 9, przyp. 36). Najnowsze analizy wykazały, że sytuacja w jaskini Ofnet nie przedstawia masowego grobu ciałopalnego, a wydaje się najbardziej prawdopodobne, iż chodzi tu o ofiary jakiegoś konfliktu (Kozłowski 2004, 681).

Jako pierwsze pochówki ciałopalne interpretowano również naczynia wypełnione popiołem i spalonymi kośćmi zwierzęcymi, pochodzące z terenu Ukrainy. Znaleźiska te odkrywano pod podłogami domostw, tzw. „ploščádek” kultury Cucuteni-Tripolje (Ebert 1921–22, 17; Wilke 1926, 277). Same „ploščádky” uważano za swego rodzaju krematoria, w których spalano zmarłych i następnie składano w urnach (Neustupný 1958, 282). Max Ebert mówi o trzech ośrodkach występowania wczesnego obrządku ciałopalnego: kultura Cucuteni-Tripolje, kultura megalityczna Bretanii i kultura ceramiki sznurowej Niemiec (Ebert 1921–22, 17). Jego teorię jednak dość szybko obalono. Pogląd o wystąpieniu kremacji w kontekście „ploščádek” w krótkim czasie został ostro skrytykowany, m.in. przez Carla Schuchhardta. Dowodzi on, iż wspomniane obiekty to domy spalone wraz z ich zawartością, którą stanowiły owe naczynia z kośćmi zwierzęcymi. Znaleźiska te wykazują zatem charakter osadniczy (Schuchhardt 1921–22). Natomiast stanowiska z pochówkami kultury megalitycznej czy kultury ceramiki sznurowej okazały się zbyt późnymi „centrami ciałopalenia” w stosunku do nowych odkryć grobów ciałopalnych.

Przełom w badaniach nad genezą kremacji przyniosły znaleźiska z obszaru Niemiec, z pierwszej ćwierci XX wieku. W miejscowości Arnstadt odkopano birytualne cmentarzysko kultury ceramiki wstęgowej rytej (dalej jako KCWR), gdzie znajdowało się sześć grobów szkieletowych i sześć ciałopalnych (Hoffmann 1973, 71). Oprócz samego faktu ujawnienia cmentarzyska, zainteresowanie wzbudził sposób zdeponowania przepalonych kości, które tworzyły skupisko przykryte naczyniem odwróconym do góry dnem. Groby z Arnstadt, wówczas, również jak i dziś, uchodzą za jedne z najstarszych pew-

nych przykładów stosowania ciałopalnego obrządku pogrzebowego. Nieco późniejsze wydają się być pozostałe, odkryte na początku XX wieku, neolityczne groby ciałopalne z terenu Niemiec oraz Czech. Są to pochówki związane ze społecznościami kultury ceramiki wstęgowej klutej (dalej jako KCWK) pochodzące m.in. z takich stanowisk jak: Dresden-Lockwitz, Grödel, Kötitz, Riesa-Göhlis (Hofmann 1973, 78–81) oraz Praha-Sedlec, Praha-Vinoř i Rousovice (Schránil 1928, 46). W obliczu owych znalezisk niezwykle ważnym wydarzeniem było odkrycie w latach 1931–32 przez Libuše Horákovą-Jansovą cmentarzyska ciałopalnego KCWK na stanowisku Praha XIX – Bubeneč. Odsłonięto tu 16 grobów ze spalonymi kośćmi, złożonymi w popielnicy lub bezpośrednio w jamie grobowej (Horáková-Jansová 1934, 28–45).

W związku z coraz liczniejszymi znaleziskami grobów ciałopalnych na obszarze Niemiec, zarówno z okresu neolitu jak i eneolitu, Schuchardt próbował rozstrzygnąć kwestię genezy kremacji w Europie. Przeprowadził on analizę formalną grobów ciałopalnych, na podstawie której wydzielił kolejne „fazy” rozwoju tego obrządku (Gumiński 1980, 11). Ewolucja ta zmierzała by od pochówku jamowego, poprzez kurhanowy, do formy najdoskonalszej – pochówku popielnicowego. Takie rozumowanie doprowadziło badacza do uznania za najpóźniejsze grobów KCWR i KCWK, za najstarsze zaś i najbardziej pierwotne – grobów kultury ceramiki sznurowej. Ponieważ wszystkie typy grobów ciałopalnych występowały na terenie Niemiec, Schuchardt doszedł do wniosku, że to właśnie na obszarze środkowych Niemiec zwyczaj palenia zwłok pojawił się najwcześniej (Gumiński 1980, 11).

Georg Wilke zdecydowanie sprzeciwia się hipotezie Schucharda, jakoby najstarszymi przykładami kremacji miały być groby kultury ceramiki sznurowej. Jednocześnie, powołując się na wspomniane już pochówki KCWR i KCWK, właśnie w Europie Środkowej widzi on pierwociny zwyczaju palenia zwłok (Wilke 1926, 278). Wilke zaznacza również, że nie ma podstaw, aby wywodzić ciałopalenie z terenów bliskowschodnich, co czynili niektórzy z ówczesnych badaczy, gdyż nie zaobserwowano tam tak wczesnych śladów tego zjawiska, jak w obszarze środkowoeuropejskim (Wilke 1926, 278).

Problematykę pochodzenia obrządku ciałopalnego porusza również Jiří Neustupný w opublikowanym w 1941 roku dziele „Pohřbívání žehem v pravěku Čech a Moravy” (Neustupný 1941). Autor przedstawia udział ognia w zwyczajach pogrzebowych w pradziejach, poczynawszy już od paleolitycznych pochówków szkieletowych na ogniskach. Owe częściowo nadpalone szkielety Neustupný postrzega jako przypadkowe skutki palenia ognia w pobliżu zmarłego czy składania zwłok na dogasającym ognisku. Nie można mówić jego zdaniem o pierwszych grobach ciałopalnych, gdyż nie dochodzi tu do celowego i pełnego spopielenia ciała. Podobnie podsumowuje on znalezisko czaszek z Ofnet (Neustupný 1941, 8–10, 88). Badacz powołuje się na odkryte na terenie Niemiec neolityczne groby ciałopalne, które uznaje za najstarsze tego typu obiekty w europejskim interiorze (Neustupný 1941, 13–17, 88–89). Pozostawia jednak otwartą kwestię genezy ciałopalenia. Uważa, że nie jest możliwym, by na podstawie obecnego stanu badań ustalić czy zwyczaj ten

rozprzestrzeniał się z jednego macierzystego obszaru, np. z południowego wschodu, czy rozwinął się równocześnie u różnych społeczności prahistorycznych (Neustupný 1941, 88–90).

W drugiej połowie XX wieku dochodzi do kolejnych odkryć, niezwykle ważnych dla wyjaśnienia problemu genezy kremacji. Z pewnością należą do nich badania Jana Kowalczyka w Gródku nad Bugiem. W 1953 roku odkopano tam grób ciałopalny datowany na okres funkcjonowania społeczności KCWR (Kempisty 1962, 284). Był to wówczas najstarszy ślad zaistnienia obrządku ciałopalnego na ziemiach polskich. Jeszcze bardziej rewelacyjnych wyników dostarczyły wykopaliska Pieter J. R. Moddermana w Holandii. Na stanowisku Elsloo, w pobliżu osady KCWR ujawniono cmentarzysko birytualne pochodzące z tego samego okresu (Hoffmann 1973, 83). Co niezwykle, stosunek liczby grobów szkieletowych do ciałopalnych wynosił aż 66:47, a możliwe, że pierwotnie liczba grobów ciałopalnych była jeszcze wyższa. Kilka lat później odsłonięto kolejne birytualne cmentarzysko KCWR, tym razem na obszarze Niemiec – w Niedermerz. Na 113 grobów przypadało 11 obiektów kremacyjnych. W jednym z grobów odnotowano formę pochówku zaobserwowaną już w Arnstadt – pozostałości ciałopalenia przykryte były naczyniami odwróconymi do góry dnem (Trautmann 2006, 52–53). Wspomniane obiekty umacniają przekonanie, wypowiedane już wcześniej przez niektórych badaczy, iż zwyczaj palenia zwłok mógł mieć swoje źródło w Europie Środkowej.

Bardzo zagadkową kwestię stanowią mezolityczne znaleziska przepalonych ludzkich kości, o których w latach 60. i 70. XX wieku pisze Alexander Häusler. Badacz przytacza dwa skupiska lekko przepalonych ludzkich kości ze stanowiska w miejscowości Wieliszew nad lewym brzegiem dolnego Bugu, które postrzega on jako pozostałości pochówków ciałopalnych (Häusler 1971, 107). Pogląd ten podtrzymywany jest do dziś przez wielu badaczy. Podobnie interpretuje się nieraz skupisko spalonych ludzkich kości przykryte niewielkim piaskowym nasypem z mezolitycznego stanowiska w Vedbaek-Boldbaner w Danii. Hoffmann podkreśla jednak, iż obiekty te nie reprezentują cech mogących jednoznacznie określić je jako groby. Może przedstawiają one swego rodzaju znaleziska ofiarne lub są pozostałościami obrzędów, w których ogień odkrywał istotną rolę, czy nawet śladami kanibalizmu? (Hoffmann 1973, 92). Jako przykładów kremacji nie traktowałabym z pewnością wymienianych przez Häuslera subneolitycznych znalezisk z obszaru Eurazji (Häusler 1964, 1151–1153) takich jak groby z częściowo spalonymi czy nadpalonymi szkieletami lub z pozostałościami ognisk. Moim zdaniem obiekty te wskazują raczej na zastosowanie ognia podczas obrzędów pogrzebowych. Zgadzam się natomiast z poglądem badacza, opartym na wspomnianych znaleziskach, że początków ciałopalenia nie należy wiązać ściśle z rozwojem gospodarki wytwórczej, gdyż obyczaj ten mógł pojawić się już wcześniej, w obrębie funkcjonowania wspólnot epipalolitycznych i mezolitycznych trudniących się rybołówstwem i myślistwem (Häusler 1964, 66).

W świetle przedstawionych tu odkryć zaskakujące wydają się być poglądy Marii Cabalskiej, zaprezentowane przez badaczkę w kilku artykułach

dotyczących genezy obrządku ciałopalnego (Cabalska 1964; 1967a; 1967b; 1968; 1972a; 1972b). Autorka pisze, iż zjawisko kremacji po raz pierwszy wystąpiło w III tysiącleciu przed Chrystusem, na obszarze Sumeru i Akkadu, czego dowodem byłyby pojedyncze groby ciałopalne na nekropolach okręgów świątynnych w Nippur, Singhul i el Hibba (Cabalska 1964, 22; 1972a, 3–4; 1972b, 33). Jej zdaniem, twórcami obrządku ciałopalnego byli kapłani sumeryjscy, którzy poprzez oczyszczającą i przemieniającą siłę ognia pragnęli wyzwolić z ciała duszę zmarłego, aby w ten sposób zapewnić mu nieśmiertelność (Cabalska 1968, 142; 1972a, 4; 1972b, 33). Cabalska wyróżnia także drugie, obok Sumeru, centrum rozwoju kremacji, które lokalizuje na obszarze Indii. Z dwóch wspomnianych ośrodków obyczaj ten miałby się rozprzestrzeniać na inne części świata tymi samymi drogami, którymi rozpowszechniało się użycie miedzi i brązu (Cabalska 1968, 142–143; 1972a, 4; 1972b, 33). Dużą rolę w szerzeniu ciałopalenia badaczka przypisuje kulturom, w których obecne są zarówno wyroby z metalu, jak również wspomniany obrządek pogrzebowy: kulturze badeńskiej i kulturze pucharów dzwonowaty (Cabalska 1968, 142). Cabalska wyodrębnia także wtórne centrum rozwoju kremacji – na terenie środkowego naddnieprza, gdzie w grupie Sofijevka kultury trypolskiej występują cmentarzyska ciałopalne (Cabalska 1968, 143–145; 1972b, 33). Niestety badaczka ta w ogóle nie odwołuje się do wczesnoneolitycznych świadectw ciałopalenia z Europy Środkowej, o wiele starszych niż wspomniane znaleziska z Mezopotamii. Problem ten zauważa Edith Hoffmann, autorka publikacji „Zur Problematik der bandkeramischen Brandbestattungen in Mitteleuropa”, wydanej w 1973 roku, w której przedstawia ona groby ciałopalne kultur wstęgowych, przede wszystkim z obszaru Niemiec, Czech, Polski i Ukrainy. Hoffmann nie wyklucza możliwości narodzin kremacji w południowo-wschodniej Europie, na Bliskim Wschodzie, w Azji Mniejszej czy w społecznościach mezolitycznych wschodniej Europy. Wykazuje ona jednak, że dotychczas teorie te nie znajdują potwierdzenia w materiale archeologicznym (Hoffmann 1973, 88–92). Obiekty uważane przez Cabalską za najstarsze groby ciałopalne, w kontekście znalezisk środkowoeuropejskich okazują się być dużo późniejsze i zdecydowanie mniej liczne (Hoffmann 1973, 91).

Poglądy Cabalskiej ostro krytykuje Jarosław Kolczyński (Kolczyński 1974; 1976). Badacz, podając liczne kontrargumenty, stwierdza, iż „teza o jednej, sumeryjskiej genezie obrządku ciałopalnego jest nieprawdziwa, zaś teza o „pierwszej religii powszechnej” nieprawidłowa” (Kolczyński 1976, 258). Kolczyński nie podziela w pełni zdania Cabalskiej także w kwestii rozpowszechniania się kremacji. Jest on mianowicie zwolennikiem koncepcji o konwergentności genezy obrządku ciałopalnego na wielu terenach. Uważa on, że na różnych obszarach kulturowych i w różnych kulturach pojawienie się obrządku ciałopalnego mogło być wywołane przez różnorodne czynniki (Kolczyński 1976, 258).

W 1975 roku, w I tomie „Prahistorii ziem polskich” Halina Więckowska odwołuje się do odkryć przepalonych ludzkich kości datowanych na epokę

mezolitu. Badaczka przytacza znaleziska ze stanowisk Wieliszew XI i Wieliszew XVIIc oraz z Melsted na duńskiej wyspie Bornholm. Przypuszcza ona, iż tego rodzaju zjawiska mogą wskazywać na obecność praktyk kanibalistycznych w społecznościach mezolitu (Więckowska 1975, 418).

Inaczej owe mezolityczne znaleziska interpretuje Witold Gumiński, który w 1980 roku przedstawił nowe hipotezy na temat pojawienia się obrządku ciałałopalnego (Gumiński 1980). Badacz uznaje, iż „geneza ciałałopalenia w Europie sięga co najmniej VII tys. p.n.e. i wiąże się z miejscowymi (!) ludami mezolitycznymi” (Gumiński 1980, 12–13). Gumiński jako najstarsze przykłady w pełni ukształtowanego obrządku kremacyjnego podaje groby ciałałopalne z Niemiec, datowane do KCWR i nieco późniejsze, z Czech, identyfikowane ze społecznościami KCWK. Ze względu na koncentrację owych grobów w górnym dorzeczu Łaby badacz wyróżnia tu najstarszy – górnonadłabski ośrodek ciałałopalenia. „Pierwszy genetyczny impuls”, jak pisze autor, wyszedłby z zachodniej części tego ośrodka w kierunku wschodnim i południowo-wschodnim, czego wyrazem byłyby wspomniane groby ciałałopalne na obszarze Czech oraz pojedyncze znaleziska z Małopolski i Podola (Gumiński 1980, 13). Gumiński zaznacza, że już w neolicie obserwujemy różne formy pochówków i grobów ciałałopalnych, występujące równolegle z grobami szkieletowymi. Fakt ten wyklucza, według niego, założenie o ewolucyjnym rozwoju kremacji i stopniowym przechodzeniu z obrządku szkieletowego na ciałałopalny (Gumiński 1980, 14). Zdaniem badacza, w wyniku dalszych oddziaływań ośrodka górnonadłabskiego w kierunku południowo-wschodnim powstaje kolejne skupisko grobów ciałałopalnych, nazwane przez niego ośrodkiem morawskim. Sukcesywny postęp ciałałopalenia w kierunku wschodnim prowadzi, jak twierdzi Gumiński, do wyłonienia się następnego ośrodka – wschodniosłowackiego. Ostatnią koncentrację pochówków kremacyjnych z młodszej epoki kamienia dostrzega on na terenie zachodnich Węgier i wyodrębnia jako zachodniowęgierski ośrodek ciałałopalenia. Autor zwraca również uwagę na cmentarzyska ciałałopalne kultury trypolskiej znajdujące się na terenie Ukrainy. To skupisko pochówków kremacyjnych określa mianem kijowskiego ośrodka ciałałopalenia (Gumiński 1980, 15–16). Gumiński dowodzi, iż nie odkryto dotychczas grobów ciałałopalnych, które potwierdzałyby hipotezy o południowo-wschodnim pochodzeniu kremacji prezentowane m.in. przez Cabalską (Gumiński 1980, 16–17).

Na kolejne świadectwa stosowania kremacji w mezolicie natrafiono w roku 1980 i 1985 na skandynawskich stanowiskach Skateholm I i Skateholm II datowanych do kultury Ertebølle (Jeunesse 1997, 30–31).

W tym samym okresie opublikowane zostały wyniki badań Kostasa Galisa (Perles 2001, 274–276) w Soufli Magoula w Grecji. Wskazują one jednoznacznie, że pochówki kremacyjne z wczesnego neolitu obecne są także na południu Europy. Na stanowisku odkryto cmentarzysko ciałałopalne (14 grobów), dwa obiekty zinterpretowane jako „krematoria” oraz kolejny grób ciałałopalny, oddalony o około 8 m na północ od cmentarzyska (Perles 2001, 274–275).

W drugiej połowie lat 70. i w latach 80. XX wieku prowadzono badania wykopaliskowe na kolejnych birtualnych cmentarzyskach KCWR z terenu Niemiec: Aiterhofen-Ödmühle, Wandersleben-Gotha, Stephansposching, Fellbach-Oeffingen i Schwetzingen. Na niektórych stanowiskach pochówki kremacyjne występują w dużej liczbie, np. w Wandersleben-Gotha (132 kremacji ze 179 wszystkich pochówków), czy też dominują nad obiektami inhumacyjnymi, jak w Stephansposching, gdzie stanowią aż 75% wszystkich pochówków (Jeunesse 1997, 149, 152–153).

Analizę cmentarzysk KCWR, głównie z obszaru Niemiec, wraz z próbą wyodrębnienia regularnych oraz wyjątkowych form pochówku przedstawiła w 1992 roku Christine Peschel (Peschel 1992). Badaczka ustaliła, że w większości cmentarzysk birtualnych groby ciałopalne są ubożej wyposażone niż groby szkieletowe. Jednocześnie nie zaobserwowała, aby odmienne obrządku pogrzebowe odzwierciedlały zróżnicowanie zmarłych określonej płci lub wieku. Na podstawie tych spostrzeżeń Peschel wysnuwa hipotezę, że w grobach ciałopalnych pochowano osobników o niższym statusie społecznym, zaś inhumacja zarezerwowana była dla bogatszej warstwy ludności (Peschel 1992, 199).

Zagadnienie birtualnych cmentarzysk neolitycznych dość obszernie ukazuje Norbert Nieszery w swojej pracy opublikowanej w 1995 roku. Badacz konfrontuje liczbę odsłoniętych na cmentarzyskach zespołów grobowych z zasięgiem stanowisk osadniczych KCWR. Na podstawie owej analizy dochodzi on do wniosku, iż odkryte pochówki reprezentują tylko 20% populacji tej kultury (Nieszery 1995, 17–18, 43–44). Czy mogłoby to oznaczać, że około 80% pozostałych osobników pochowanych zostało według zwyczajów, które nie są identyfikowalne metodami archeologicznymi? (Nieszery 1995, 44). Nieszery przedstawia jeszcze inny pogląd, wysuwany przez niektórych badaczy. Píše on, że to nie obrządek szkieletowy, a właśnie kremacja mogła być dominującą formą pochówku w neolicie. Badacz podkreśla, iż jamy grobowe odkrywanych neolitycznych pochówków ciałopalnych zazwyczaj są płytkie i umieszczone w warstwie próchnicznej. W związku z tym, jak twierdzi, jest bardzo prawdopodobne, że większość grobów ciałopalnych KCWR uległa zniszczeniu w wyniku erozji czy działalności rolniczej, a odkrywane dziś obiekty reprezentują jedynie niewielki ich procent (Nieszery 1995, 31, 44).

Stanowiska z grobami ciałopalnymi z obszaru Europy omówione zostały również w pracy Christiana Jeunesse „Pratiques funéraires au Néolithique ancien” wydanej w 1997 roku.

Ciekawe zjawisko zaobserwował Marian Marciniak na stanowisku Mszano w Polsce podczas badań przeprowadzonych w latach 1989–1992 (Marciniak 1993). W czterech grobach z mezolitu znajdowały się intencjonalnie nadpalone szkielety ludzkie. Autor badań uważa owe znaleziska za świadectwo połączenia dwóch obrządków pogrzebowych – szkieletowego i ciałopalnego (Marciniak 1993, 7).

O występowaniu praktyki palenia zwłok już w mezolicie mówi również Aleksander Koško, powołując się na znaleziska ze stanowisk Melsted

i Wieliszew XI. Badacz podkreśla, iż w tym okresie pradziejów ogień często używany był podczas rytuałów pogrzebowych (Koško, Videiko 1995, 247–248). Zjawiska te stanowią dla niego podstawę do sformułowania hipotezy o „długotrwałym, kumulatywnym rozwoju tradycji ciałopalenia w mezolityczno-neolitycznych środowiskach Europy Środkowej”, którą przedstawił w opublikowanym w 2001 roku artykule dotyczącym genezy kremacji w bałkańsko-środkowoeuropejskim kręgu kulturowym (Koško 2001, 406–408).

Także Janusz Krzysztof Kozłowski uważa wspomniane znaleziska za najstarsze groby ciałopalne. Na ich podstawie wnioskuje on, iż „pierwociny rytuału ciałopalnego nie zostały więc przyniesione do Europy z Bliskiego Wschodu dopiero w eneolicie lub w epoce brązu, ale mają swoje korzenie w lokalnym mezolicie” (Kozłowski 2004, 696). Owe mezolityczne „świadectwa kremacji” stały się zatem podstawą nowych poglądów w dyskusji na temat genezy obrządku ciałopalnego.

Niezwykle istotnych informacji dla badań nad początkami ciałopalenia dostarcza publikacja Judith Grünberg „Mesolithische Bestattungen in Europa: Ein Beitrag zur vergleichenden Gräberkunde“ wydana w 2000 roku. Autorka przytacza 10 mezolitycznych stanowisk z terenu Europy (pięć cmentarzysk i pięć stanowisk ze znaleziskami pojedynczymi), na których odkryto pozostałości ciałopalenia, łącznie 26 osobników (Grünberg 2000, 64). Badaczka omawia poszczególne elementy tego obrządku i ukazuje go w świetle zwyczajów pogrzebowych epoki mezolitu. Opracowanie przedstawione przez Grünberg nie pozostawia już żadnych wątpliwości wobec faktu, iż najstarsze przykłady kremacji wystąpiły właśnie w mezolicie. Jednocześnie należałoby zaznaczyć, że większość z tych znalezisk nie wykazuje cech „regularnych” pochówków ciałopalnych, jakie obserwujemy już chociażby w epoce neolitu.

Stanowiska opisane przez Grünberg wymienia również Jana Šuteková w swoim artykule na temat ciałopalnego obrządku pogrzebowego w neolicie i eneolicie, opublikowanym w 2007 roku (Šuteková 2007). Powołując się na owe znaleziska podkreśla ona, iż genezy ciałopalenia nie należy wiązać z wpływami z obszarów południowo-wschodnich, gdyż najwcześniejsze dowody spalania zmarłych pochodzą już z mezolitu i wczesnego neolitu Europy (Šuteková 2007, 6–7).

Badania archeologiczne ostatnich lat dostarczyły nowych informacji na temat obrządku pogrzebowego KCWR. Podczas wykopalisk przeprowadzonych w latach 2002–2006 na czeskim stanowisku Kralice na Hané odkryto cmentarzysko birytualne tej kultury. Z 78 grobów aż 69 zawierało pozostałości kremacji, tworzące skupisko na dnie okrągłej lub prostokątnej jamy grobowej (Šmid 2008a, 241–257). Na podobnie datowany pojedynczy grób ciałopalny (również jamowy) natrafiono na stanowisku Brno-Starý Lískovec w 2006 roku (Šmid 2008a, 257).

W rozważaniach nad genezą i rozwojem kremacji na obszarze Europy niezwykle pomocna jest praca doktorska Iris Trautmann obroniona w 2007 roku na Uniwersytecie w Tübingen, mówiąca o znaczeniu kremacji w społecznościach wczesnego neolitu Europy Środkowej. Celem pracy była odpo-

wiedź na pytanie, dlaczego ciała niektórych osobników społeczności kultur wstęgowych grzebano, a innych spalano, a dokładniej czy istnieją różnice biologiczne (płeć, wiek, itp.), które mogłyby powodować odmiennosc w obrządku pogrzebowym? Jeśli nie, to czy czynnikiem decydującym o kremacji mogłaby być przynależność do innej populacji? A może przyczynę zastosowania obrządku ciałopalnego stanowiły względy społeczne, kulturowe, czy religijne? (Trautmann 2006, 13). Autorka na podstawie analizy przepalonych szczątków kostnych wykazuje, że zarówno płeć, jak i wiek nie są czynnikiem określającym sposób pochowania zmarłego w KCWR (Trautmann 2006, 177). Uwzględniając wszelkie inne możliwe przyczyny kremacji, Trautmann uznaje za bardzo prawdopodobne, iż stosowanie odmiennych obrządków pogrzebowych było wyrazem przynależności do innej grupy ludnościowej. Opierając się na swoich badaniach, twierdzi ona, że niejednokrotnie grupy mezolitycznych łowców i zbieraczy łączyły się z przybyłą na dany teren ludnością neolityczną, zachowując jednak swoje tradycje funeralne obok nowych zwyczajów praktykowanych przez społeczności neolityczne. Zdaniem badaczki teoria ta mogłaby być wyjaśnieniem birytualizmu neolitycznych cmentarzysk KCWR (Trautmann 2006, 183, 185).

Trautmann, omawiając obrządek pogrzebowy społeczności KCWR, przytacza spostrzeżenia Nieszerego, że pochówki odkopane na cmentarzyskach reprezentują tylko 20% populacji. Badaczka wydaje się podtrzymywać teorię o dominacji obrządku ciałopalnego we wczesnym neolicie. Podkreśla ona, iż odkrywane pochówki ciałopalne KCWR to obiekty, w których przepalone kości złożone są bezpośrednio w płytko zagłębionej jamie grobowej i często nie posiadają wyposażenia lub jest ono bardzo ubogie. Taki sposób zdeponowania resztek kremacji najprawdopodobniej przyczynił się do bardzo złego stanu ich zachowania. Wiele z tych znalezisk mogło zostać całkowicie zniszczonych przez erozję czy aktywność rolniczą, a część jedynie naruszona, ale nierozpoznana w czasie badań (Trautmann 2006, 39).

W 2009 roku opublikowane zostały wyniki prac wykopaliskowych przeprowadzonych w latach 2006–2007 na cmentarzysku w Vlasac w Serbii (Borić *et al.* 2009). Autorzy artykułu, oprócz analizy materiałów z ostatnich badań, odwołują się również do starszych wykopalisk zorganizowanych w latach 1970–1971. Zarówno podczas najnowszych, jak i dawniejszych prac na stanowisku odkryte zostały wtórne pochówki ciałopalne, znajdujące się pośród zdecydowanie liczniejszych pochówek szkieletowych. Co niezwykle ważne, obiekty z Vlasac rzucają światło na złożone rytuały pogrzebowe tutejszej społeczności mezolitycznej, w których ogień i obrzęd spalania kości nieboszczyka odgrywał znaczącą rolę.

Informacje o wspomnianych grobach z Vlasac, jak również o innych najwcześniejszych przykładach ciałopalenia, zamieszczone zostały w pracy doktorskiej Aleny Bistakovej „Počiatky žiarového pohrebného rítu neolitickej a eneolitickej spoločnosti v Karpatskej kotline a priľahlých regiónoch” obronionej w 2010 roku w Nitrze. Autorka, oprócz znalezisk interpretowanych jednoznacznie jako pochówki ciałopalne, prezentuje także obiekty, co

do których możemy jedynie przypuszczać ich funeralną funkcję. Tak szeroki przegląd bazy źródłowej umożliwia kompleksowe spojrzenie na problem kremacji i znaczenia ognia w rytuałach pogrzebowych schyłkowego mezo-litu oraz wczesnego neolitu.

Zaskakujące rezultaty przyniosły badania ratunkowe przeprowadzone w 2008 roku w Modlniczce koło Krakowa. Na wielokulturowym stanowisku odsłonięto ciałopalne cmentarzysko KCWR z 38 grobami jamowymi (Czekaj-Zastawny *et al.* 2009, 179–180). Jest to jedyne wyłącznie ciałopalne cmentarzysko spośród całego analizowanego tu materiału. Odkrycie cmentarzyska w Modlniczce, jak i w Kralice na Hané w Czechach wyznacza nowe obszary, które należy wziąć pod rozwagę w poszukiwaniu miejsca pojawienia i drogi rozprzestrzeniania się kremacji w Europie.

Przyczyny pojawienia się kremacji – przedstawienie hipotez

Autorzy, którzy podejmują w swoich pracach zagadnienie obrządku pogrzebowego w pradziejach, często zwracają uwagę na niezwykle istotną kwestię. Podkreślają oni, iż wybór sposobu pochowania nieboszczyka czy różnego rodzaju obrzędów związanych z jego ciałem był rezultatem nie tylko funkcjonujących wówczas wierzeń. Dużą rolę odgrywały tu również uczucia wobec zmarłego oraz wobec zjawiska śmierci, jakie rodziły się w pozostałych przy życiu członkach społeczności (Cabalska 1964, 27, 31; Hoffmann 1973, 100; Kolczyński 1976, 255; Niewęglowski 1985, 470). Śmierć budzi w człowieku pewien lęk przed czymś co nieznanne, niepojęte, nagłe, jak też smutek przemijania, konieczności rozstania się z bliskimi nam ludźmi. Ciało nieboszczyka, choć może wywoływać odrazę, dla żyjących jest jednocześnie ciałem osoby, która była blisko nich, którą darzyli miłością, sympatią, szacunkiem. Uczucia te mogą być zupełnie odmienne, gdy śmierć jest wynikiem konfliktu, a ciało zmarłego uosabia znieawidzonego wroga i przeciwnika. Jeszcze inaczej odbierane jest odejście wodza, bohatera, osoby otaczanej podziwem i czcią. Odczucia, które dotyczą nas w obliczu śmierci, wydają się być bliższe również człowiekowi prahistorycznemu. Chociaż – jak przypuszczamy – zupełnie inaczej odbierał on otaczający go świat, to zapewne również kochał i troszczył się o swoich krewnych, nienawidził wrogów i lękał się tego, co nieznanne. Owa sfera psychiki i emocji mogła mieć istotne (nieraz może nawet decydujące?) znaczenie przy wyborze rodzaju obrządku pogrzebowego i wszelkich rytuałów funeralnych praktykowanych przez społeczności prahistoryczne.

Nieco odmienne zdanie na ten temat prezentuje, jeszcze na początku XX wieku, Max Ebert. Za motywy grzebania zmarłego nie uważa on uczuć pozostałych członków społeczności, ale przymus obowiązku społecznego, który nakazuje by zatroszczyć się o członka wspólnoty, o jego ciało i duszę, również po śmierci (Ebert 1921–22, 18).

Ciałopalenie dziełem przypadku

Odkryte na początku XX wieku na terenie Niemiec i Czech groby i cmentarzyska ciałopalne KCWR i KCWK (Hoffmann 1973, 71–81; Stocký 1926, 73, 170) ożywiły dyskusję na temat genezy ciałopalenia. Pojawienie się tego obrządku pogrzebowego niektórzy z ówczesnych badaczy postrzegali jako efekt przypadku, gdy ogień palony w jamie grobowej sięgnął szkieletu zmarłego i doprowadził do jego częściowego przepalenia (Wilke 1926, 278). Już w starszej epoce kamienia spotykamy zwyczaj palenia ognia przy nieboszczyku czy składania pochówków szkieletowych na ogniskach. Był to prawdopodobnie wyraz wierzeń w kontynuację cielesnego życia po śmierci, do którego podtrzymania należało dostarczyć organizmowi ciepła (Wilke 1926, 278). Wilke uważa, że przypadkowe częściowe strawienie ciała przez ogień doprowadziło w efekcie do stosowania przez społeczności prahistoryczne całkowitego palenia zwłok. Podkreśla on także, iż zarówno palenie ognia dla „ogrzania” nieboszczyka jak i całkowite spalanie ciała zmarłego wiązało się z wiarą w „żywego trupa”. Ciałopalenie nie ma jednak już na celu podtrzymania zmarłego przy życiu, lecz ponowne uśmiercenie go, by nie mógł powstać z grobu i niepokoić żywych (Wilke 1926, 278–279). Mówiąc o kontynuacji wierzeń w cielesne życie pozagrobowe, Wilke sprzeciwia się zgłaszanym już wcześniej zastrzeżeniom Eberta. Ów badacz twierdzi, że pochówki z nadpalonymi szkieletami występują przez długi okres czasu, nie prowadząc do wyłonienia się zwyczaju pełnego spalania ciała. Zatem zmiana w obrządku pogrzebowym nie mogła dokonać się „przypadkowo”, ale musiała wynikać ze zmiany w wierzeniach (Ebert 1921–22, 16). Poglądy Wilkego stoją natomiast w zgodzie ze zdaniem Lutza Mackensena, który postrzega pochówki paleolityczne z nadpalonymi szkieletami za formy przejściowe od obrządku szkieletowego do zwyczaju palenia zwłok (Mackensen 1923, 47).

Kremacja jako efekt „suszenia zwłok”

W publikacjach traktujących o genezie kremacji pojawiają się wzmianki o „suszeniu zwłok”. Zwyczaj ten miałby być wyrazem wiary w to, iż „ostateczna śmierć następuje z chwilą całkowitego rozkładu zwłok” (Szafranski 1987, 145). Aby ciało nieboszczyka nie uległo rozkładowi, poddawano je pewnego rodzaju mumifikacji: zwłoki suszono, układając je na drewnianych pomościach-platformach, pod którymi rozpalano ogień (Szafranski 1987, 64, 87, 137, 145). Takie działanie łatwo mogło doprowadzić do zaproszenia ognia i częściowego lub całkowitego spalania ciała denata. O praktyce konserwacji zwłok za pomocą ognia wzmiankuje już Mackensen. Nie uważa on jednak by zwyczaj ten spowodował pojawienie się ciałopalenia (Mackensen 1923, 48). Odmienne zdanie na ten temat prezentuje w 1987 roku Włodzimierz Szafranski, który właśnie ze wspomnianych rytuałów pogrzebowych wywodzi kremację zmarłych (Szafranski 1987, 64, 87, 137, 145). Badacz, powołując się na poglądy przedstawione przez Stanisława Poniatowskiego, pisze: „spopielenie zwłok mogło być początkowo jakby dalszym ciągiem tej konserwacji

ogniowej, a mianowicie była to maceracja ogniowa zwłok, dająca w rezultacie szczątki już trwałe i łatwe do przechowywania. Że spalanie nie miało na celu całkowitego zniszczenia zmarłego, o tym świadczy właśnie staranna opieka, jaką otaczano spalone szczątki” (Szafrąński 1987, 145, za Poniatowski 1932, 300). Tezę o rozwoju kremacji z zabiegu „suszenia zwłok” przedstawia także Jadwiga Bohdanowicz (Bohdanowicz 1999).

Pierwsze groby ciałopalne jako wyraz agrarnych wierzeń neolitycznych społeczności rolniczych

Samo pojawienie się kremacji Szafrąński, jak już wspomniałam, wyprowadza z zabiegu „suszenia zwłok” (Szafrąński 1987, 64, 87). Badacz pisze jednocześnie, że groby ciałopalne KCWR mają określoną wymowę ideologiczną związaną z rozwojem uprawy ziemi i żarową techniką wypaleniskową. Szafrąński przytacza tutaj groby ciałopalne z Targowiska pod Bochnią (według najnowszych badań grób z Targowiska datowany jest na epokę żelaza – Czekaj-Zastawny 2009, 28). Zdaniem badacza, jamy grobowe wylepione gliną i wyłożone kamieniami odzwierciedlały prostokątne schowki na zboże i posiadały moc rezurekcyjną. Sam proces spalania zwłok byłby natomiast „analogią do żarowej techniki wypaleniskowej, mającej na celu użyźnienie ziemi pod siew ziarna, przywrócenie jej płodności zdolnej ożywić martwe ziarno, by przyniosło plon. (...) Tak więc rytuał ciałopalenia miał w porządku magicznym przywrócić życie.” (Szafrąński 1987, 64). Szafrąński z symboliką agrarną wiąże również pochówki ciałopalne kultury badeńskiej z popielnicami odwróconymi do góry dnem. Taki sposób zdeponowania pozostałości kremacji badacz identyfikuje z chęcią „przekazania łonu matki ziemi popiołów zmarłego dla ich ponownego urodzenia, regeneracji” (Szafrąński 1987, 107).

Palenie zwłok jako rezultat lęku przed nieboszczykiem, który mógłby powrócić z grobu

Kolejna z hipotez dotyczących pojawienia się kremacji związana jest z lękiem przed zmarłym i wiarą w tzw. „żywego trupa”, o czym mówi już Mackensen w opublikowanym w 1923 roku artykule pt.: „Die Entstehung des Leichenbrandes”. Autor twierdzi, że narodzenie się ciałopalenia związane było z obawą przed powrotem zmarłego z grobu i wszelkimi staraniami, by temu powrotowi zapobiec. Swoje przypuszczenia opiera on na licznych analogiach etnograficznych. Argumentem za słusznością tezy Mackensena mogłyby być również pochówki szkieletowe w skrzyniach kamiennych czy znany już w starszej epoce kamienia pochówek w pozycji skurczonej oznaczający, według niego, skrępowanie zwłok zmarłego (Mackensen 1923, 48–50). Takie działania jak umieszczanie nieboszczyka w grobie, z którego trudno byłoby się wydostać czy związywanie jego ciała często interpretuje się jako odzwierciedlenie wierzeń w „upiory”, czyli zmarłych, którzy nawiedzają i niepokoją żyjących bliskich. Mackensen zwraca uwagę na to, że dla człowieka pierwot-

nego nieboszczyk nadal był „żywy”, a umieszczenie w grobie czy skrepowanie było jedynie sposobem uwięzienia go (Mackensen 1923, 50). Badacz uważa kremację za dalszy krok w rozwoju wierzeń o pośmiertnym życiu w ciele, które trzeba całkowicie zniszczyć, by zmarły nie mógł już nawiedzać żywych członków społeczności (Mackensen 1923, 49–50). Ostatecznie Mackensen wysnuwa wniosek, iż ciałopalenie, przynajmniej w swym początkowym okresie występowania, nie było efektem żadnej zmiany w wierzeniach, ale kontynuacją dotychczas funkcjonujących poglądów dotyczących losów zmarłego po śmierci (Mackensen 1923, 50). Do teorii Mackensena o spalaniu ciała jako konsekwencji wiary w „żywego trupa” przychyliła się Wilke (Wilke 1926, 279), o czym wspominałam już wcześniej. Pośrednią postać obrządku ciałopalnego dostrzeża Wilke w jaskini Ofnet (Schmidt 1910). Jego zdaniem, w Ofnet spalone zostały ciała zmarłych, by uniemożliwić im powrót z grobu; pozostawiono jednak ich czaszki, by jednocześnie mogli nadal wieść swoje życie pośmiertne (Wilke 1926, 279). Poglądy Mackensena podziela również Josef Schráníl, który w swojej publikacji o prahistorii Czech i Moraw przedstawia pierwsze groby ciałopalne z okresu neolitu. Badacz twierdzi, że neolityczny zwyczaj palenia zwłok umotywowany był strachem przed zmarłym, którego ciało należało spalić, aby nie mógł zaszkodzić żyjącym (Schráníl 1928, 46).

Zwolennikiem teorii o lęku przed „żywym trupem” jako przyczynie pojawienia się ciałopalenia był także Neustupný. Badacz nie widzi źródła obrządku kremacyjnego w paleolitycznych zwyczajach rozpalania ognia w jamie grobowej czy składania zwłok na dogasającym ognisku, które skutkowały nie raz nadpaleniem szkieletu zmarłego. Praktyki ludzi starszej epoki kamienia miały bowiem na celu, jak mówi badacz, ogrzanie zmarłego i zapewnienie mu dalszego życia w ciele, a nie spalenie nieboszczyka, które jest jednoznaczne z unicestwieniem ciała (Neustupný 1941, 8–9). Przyznaje on jednak, że przypadkowe strawienie części szkieletu przez ogień pozwoliło człowiekowi prahistorycznemu zaobserwować zjawisko spopielenia ludzkiego ciała (Neustupný 1941, 91). Początki obrządku ciałopalnego obserwujemy, według czeskiego archeologa, dopiero w neolicie, gdy dochodzi do celowego i pełnego spalenia zwłok. Zdaniem Neustupnego, pierwsze neolityczne groby ciałopalne zawierają pochówki jamowe (z kośćmi w skupisku lub w rozproszaniu). Dopiero nieco później pojawiają się pochówki popielnicowe. Tę osobliwość interpretuje on jako efekt przejścia od obrządku ciałopalnego do szkieletowego – bliższe pochówkowi szkieletowemu jest złożenie przepalonych kości na dnie jamy grobowej niż umieszczenie ich w popielnicy (Neustupný 1941, 15, 73). Zwyczaj częstszego składania pozostałości ciałopalenia bezpośrednio do jamy grobowej niż do popielnicy przypisuje on przeważnie społecznościom praktykującym równocześnie obydwie obrządki pogrzebowe, tj. szkieletowy i ciałopalny (Neustupný 1941, 73–74). Jako pierwotną przyczynę palenia ciał zmarłych Neustupný przyjmuje lęk przed „żywym trupem”. Jednak dalszy rozwój obrządku kremacyjnego wiąże on ze zdecydowaną zmianą wierzeń człowieka prahistorycznego, w których życie kontynuuje już nie ciało zmarłego, ale jego „cielesna dusza” (Neustupný 1941, 98).

Marie Steklá uważa, że teoria o strachu przed zmarłym, który mógłby powrócić z grobu nie jest dobrym wyjaśnieniem pojawienia się obrządku ciałałopalnego. Swoje zdanie argumentuje tym, iż spaleni zmarli obdarzani są taką samą czcią jak pogrzebani, co widzimy m.in. w jednakowym wyposażeniu obydwu rodzajów grobów. Badaczka nie podaje innego wytłumaczenia genezy kremacji, stwierdzając jednocześnie, że źródła archeologiczne nie dają jeszcze podstaw do potwierdzenia dotychczas prezentowanych hipotez na ten temat (Steklá 1956, 723).

Ogień jako siła oczyszczająca i uwalniająca duszę z ciała

Już w drugiej połowie XIX wieku pojawił się w literaturze pogląd o ogniu jako sile uwalniającej duszę z ciała, by mogła ona wieść dalsze życie po śmierci. Ebert twierdzi jednak, że spojrzenie na człowieka jako jednostkę składającą się z ciała i duszy wymaga abstrakcyjnego rozdzielenia pierwiastka materialnego i duchowego, które jednocześnie są ze sobą powiązane. Według niego, takie wyobrażenie świata nie mogło zrodzić się już w społecznościach epoki kamienia (Ebert 1921–22, 2). Podobnie Wilke i Mackensen dualistyczne wierzenia w ciało i „duszę” przypisują dopiero bardziej rozwiniętym cywilizacyjnie ludom, jak np. społecznościom epoki brązu czy starożytnym Grekom (Mackensen 1923, 48; Wilke 1926, 279).

Sporo uwagi zagadnieniu niematerialnych wierzeń w „życie pozagrobowe” poświęcił Neustupný (Neustupný 1941, 91–98). Twierdzi on, że ekspansja obrządku ciałałopalnego musiała być spowodowana przełomem w wyobrażeniach dotyczących śmierci i dalszych losów zmarłego. Nieboszczyk nie potrzebuje już ciała, wręcz przeciwnie – należy poprzez ogień oczyścić z ciała „duszę”, która to właśnie będzie prowadzić pośmiertny żywot (Neustupný 1941, 92). Nie jest to jednak dusza samodzielna, lecz „dusza cielesna” stale powiązana z przepalonymi pozostałościami nieboszczyka. Aby umożliwić „cielesnej duszy” dostęp do materialnych szczątków, w popielnicy lub naczyniu przykrywającym popielnicę wykonywany był otwór, tzw. „dusznik” (Neustupný 1941, 95–96). „Cielesna dusza” potrzebowała przedmiotów codziennego użytku do dalszego życia; z czasem jednak obserwujemy, że naczynia składane do grobu są gorszej jakości, wykonywane specjalnie na użytek owej „duszy”. Takie zjawisko można interpretować jako wyraz wierzeń w coraz bardziej niematerialny pierwiastek duchowy (Neustupný 1941, 96).

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na opublikowane w 1960 roku dzieło Ursuli Schlenther „Brandbestattungen und Seelenglauben”. Autorka omówiła w swojej pracy różne rodzaje obrządku ciałałopalnego praktykowane przez społeczności zamieszkujące tereny pozaeuropejskie, sięgając od najstarszych, znanych jej, przykładów kremacji aż do ciałałopalenia w czasach współczesnych (Schlenther 1960). Uważa ona, że sposób pogrzebania zmarłego związany jest przede wszystkim z jego pozycją społeczną oraz z wyobrażeniami o „życiu pozagrobowym” funkcjonującymi w danej wspólnocie (Schlenther 1960, 209). Badaczka wymienia takie motywy palenia zwłok, jak

m.in.: ukaranie zmarłego, strach przed powracającym nieboszczykiem, czy też chęć zatrzymania zmarłego we wspólnocie żywych – łatwiej przechowywać czy transportować spalone szczątki niż ciało, które podlega rozkładowi. Kremacja może być także, według Schlenther, zarezerwowana dla osobników o szczególnej pozycji w danej społeczności: naczelników, wodzów, kapłanów, których należy pochować w inny sposób niż pozostałych członków wspólnoty, by zapewnić im wyższy status społeczny również w „krajnie zmarłych” (Schlenther 1960, 211–213). Niezwykle istotnym powodem ciałopalenia jest, zdaniem badaczki, wiara w pierwiastek duchowy, postrzegany materialnie lub też niematerialnie, jako byt oddzielony od ciała. Światopogląd o bezcielesnej i nieśmiertelnej duszy wiąże ona jednak dopiero ze społeczeństwem klasowym (Schlenther 1960, 210, 215–216). Choć rozważania Schlenther oparte są na obserwacjach etnograficznych i w żadnym wypadku nie należy odnosić ich bezpośrednio do kultury duchowej prahistorycznych społeczności, to informacje zawarte w owej publikacji mogą być przydatne w poszukiwaniach genezy ciałopalenia w pradziejach.

Propagatorką hipotezy, że wiara w duszę uwalnianą z ciała poprzez ogień stanowi bazę pojawienia się kremacji, była Cabalska (Cabalska 1964, 1967a, 1967b, 1968, 1972a, 1972b). Jak już wspomniano, badaczka uważa, iż najstarsze groby ciałopalne wystąpiły na terenie okręgów świątynnych Sumeru i Akkadu w III tysiącleciu przed Chrystusem. Na podstawie tych znalezisk wnioskuje ona, że zwyczaj palenia zwłok narodził się w środowisku kapłanów sumeryjskich, a związany był ściśle z początkami wiary w monoteistycznego Boga oraz w nieśmiertelną, niematerialną i niezależną od ciała duszę (Cabalska 1964, 22, 24, 39; 1967a, 40; 1967b, 4). Ogień stanowi tu siłę oczyszczającą, dzięki której dusza zmarłego, uwolniona z materialnego ciała, osiąga nieśmiertelność (Cabalska 1968, 142; 1972a, 4). Załączek religii stosujących ciałopalenie Cabalska widzi w kulcie solarnym, gdzie słońce uznawane jest za „prasiłę i prapoczątek wszechświata. Jest ono koncentracją OGNIĄ uznanego jako siła twórcza oraz podstawa porządku kosmicznego” (Cabalska 1972a, 4; 1972b, 34). Wyrazem takiego światopoglądu jest, według badaczki, stosowanie kremacji w Mezopotamii i Indiach. Cabalska zaznacza, że monoteizm i wiara w nieśmiertelną duszę nie musiały prowadzić do przyjęcia obrządku ciałopalnego, co obserwujemy w zwyczajach pogrzebowych religii żydowskiej czy starożytnego Egiptu, gdzie praktykowano inhumację (Cabalska 1967a, 43–44; 1972a, 3–4). Badaczka twierdzi, iż w tradycji ludów Mezopotamii i Bliskiego Wschodu ogień był postrzegany jako siła, która niszczy, ale również oczyszcza, a przede wszystkim zmienia postać rzeczy, z którymi się styka. Tu przywołuje ona na myśl ofiary ciałopalne składane bogom, kiedy to ogień pochłania ofiarę i zmienia jej postać (Cabalska 1967a, 42). W wierzeniach sumeryjskich dusza zmarłego mogła dostąpić odrodzenia i połączyć się z bóstwem za pośrednictwem ognia (Cabalska 1967a, 43; 1967b, 5). Podobne wyobrażenia badaczka zauważa w religii greckiej (Cabalska 1967a, 43). Autorka przytacza wiele przykładów z wierzeń Sumeru, Bliskiego Wschodu, Egiptu, Grecji, Rzymu, czy też Indii, w których ogień miał

postać boską albo był jednym z atrybutów bogów (Cabalska 1967a, 41–43; 1972a, 8). Badaczka zaznacza, że wiara w „duszę” i monoteistyczne bóstwo jest bardziej złożona od wiary w siły nadprzyrodzone, dlatego taki światopogląd religijny charakterystyczny jest dla społeczeństw klasowych (Cabalska 1967a, 41). Sądzi ona, iż pierwotnie spalanie zwłok obejmowało tylko osoby o wyjątkowej pozycji społecznej, odpowiednio wtajemniczone (np. kapłani sumeryjscy, królowie), które godne były tego, aby dostąpić nieśmiertelnego życia w łączności z bóstwem (Cabalska 1972a, 5, 8; 1972b, 35).

Cabalska odwołuje się również do danych etnograficznych, które wskazują na lęk przed powracającym nieboszczykiem jako przyczynę kremacji. Badaczka zaznacza, iż taki motyw palenia zwłok występuje u ludów będących na bardzo niskim stopniu rozwoju. Twierdzi ona, że zwyczaj palenia zmarłych dociera do owych społeczności ze wspomnianych już „centrów ciałopalenia”, tj. z Mezopotamii czy Indii. Nie przyswoiły one jednakże tego obrządku wraz z całą ideologią nieśmiertelnej duszy uwalnianej z ciała poprzez ogień, lecz dostosowały go do swoich dotychczasowych wierzeń (Cabalska 1964, 30, 39). Impulsem do przyjęcia ciałopalenia przez te ludy jest zatem strach przed powracającą duszą zmarłego (Cabalska 1964, 25, 26–27, 29, 31; 1967a, 47; 1968, 146). Spalenie ciała denata oznaczałoby, oprócz zniszczenia szczątków materialnych, jednocześnie unicestwienie jego duszy (Cabalska 1968, s. 146). Badaczka podkreśla, że obrządek ten znajduje zastosowanie tylko wtedy, gdy pomimo powszechnie praktykowanych zwyczajów pogrzebowych, żyjący członkowie społeczności nadal obawiają się powrotu nieboszczyka (Cabalska 1964, 38). Świadczyłyby o tym, znane ze źródeł etnograficznych, odkopywanie pogrzebanego ciała, spalenie kości i wrzucenie popiołu do wody (Cabalska 1964, 25, 31). Cabalska zwraca uwagę, iż w przypadku kremacji zwłok z obawy przed zmarłym spalone szczątki nieboszczyka i stos ciałopalny są całkowicie niszczone. Tym samym nie pozostają żadne dowody takiego zachowania, które mogłyby być zbadane metodami archeologicznymi. Badaczka twierdzi, że odkrywane przez archeologów groby ciałopalne dowodzą chęci zachowania i ochrony szczątków zmarłego, a nie lęku przed nieboszczykiem, który prowadzi, według niej, do zupełnego pozbycia się pozostałości kremacji (Cabalska 1967a, 47).

Cabalska w swoich pracach nie wspomina o grobach ciałopalnych KCWR i KCWK. Pierwsze groby ciałopalne w Europie występują, jej zdaniem, w kulturze badeńskiej, a ich genezy szukać należy właśnie na obszarze Mezopotamii i Anatolii (Cabalska 1967a, 45). Tak późne datowanie zaistnienia kremacji w Europie tłumaczyć może ideologię o oczyszczającej sile ognia i nieśmiertelnej duszy, zaprezentowaną przez autorkę jako motyw pojawienia się tego obrządku. Badacze z początku XX wieku również przedstawiali podobne teorie, przypisując je społecznościom stojącym na nieco wyższym szczeblu rozwoju niż grupy neolitycznych rolników (Mackensen 1923, 48; Wilke 1926, 279). Cabalska znacznie rozwinęła tę hipotezę i uzasadniła licznymi przykładami. W swojej koncepcji nie uwzględnia ona jednak najstarszych znanych wówczas grobów ciałopalnych z obszaru Europy.

Należy tutaj wziąć pod uwagę niezwykle istotne założenie wzmiankowane przez różnych badaczy, m.in. Andrzeja Niewęgłowskiego, iż kremacja zwłok mogła mieć inną wymowę symboliczną w poszczególnych epokach prahistorycznych (Niewęgłowski 1985, 474). Niewykluczone, że odmienne były motywy palenia zmarłych w epoce neolitu, a inne w końcowym eneolicie czy już w rozwiniętej epoce brązu, gdy był to dominujący obrządek pogrzebowy. Jeśli przyjmiemy taką sytuację za możliwą, hipoteza Cabalskiej może znaleźć uzasadnienie właśnie w obrządku pogrzebowym kultury bałeńskiej oraz innych kultur eneolitu i wczesnej epoki brązu, a tym bardziej w czasie dominacji ciałopalenia w rozwiniętej epoce brązu i późniejszych okresach.

Wnikliwe rozważania na temat pojawienia się pierwszych grobów ciałopalnych podejmuje Hoffmann (Hoffmann 1973, 1989). Badaczka uważa, że pochówki z nadpalonymi szkieletami stanowić mogły stadium pośrednie pomiędzy obrządkiem szkieletowym i ciałopalnym (Hoffmann 1973, 84). Swoje spostrzeżenia opiera na przykładzie znaleziska z miejscowości Nezvisko na Ukrainie, datowanego do KCWR. W pobliżu śladów prahistorycznego domu odkryto pozostałości częściowo spalonego szkieletu oraz około dwadzieścia naczyń glinianych i narzędzia kościane, które mogły być wyposażeniem zmarłego (Hoffmann 1973, 84).

Hoffmann stawia niezwykle istotne pytanie: dlaczego pierwsze groby ciałopalne pojawiają się nielicznie wśród grobów szkieletowych? Kim byli ludzie, którzy zaczęli grzebać swoich zmarłych w nowym obrządku, a kim ci, którzy pozostali przy dotychczasowych tradycyjnych zwyczajach? Badaczka zastanawia się, czy różne obrządki pogrzebowe spowodowane były odmiennymi wierzeniami, czy może inną rolą lub pozycją społeczną danych osób (Hoffmann 1973, 95; 1989, 106-107). Na podstawie analogii etnograficznych można wysnuwać wnioski, że spalenie zwłok wiązało się z pewną dyferencjacją społeczną i było zarezerwowane dla osób mających szczególne znaczenie we wspólnocie, np. kapłana czy władcy. Inne przykłady z badań etnografów wskazują na spalenie osób posiadających pewną moc czarodziejską, by wraz z ich ciałem zniszczyć również ich magiczną siłę (Hoffmann 1973, 97-98). Hoffmann odwołuje się również do pojęcia „żywego trupa”. Wspomina, iż w obrządku szkieletowym kultur wstęgowych można zaobserwować takie zjawiska jak np. ćwiartowanie i krępowanie ciała. Mogłoby to świadczyć o strachu przed powracającym zmarłym i próbach uniemożliwienia mu owego powrotu (Hoffmann 1973, 99; 1989, 108). Uważa ona, tak jak niektórzy ze wspomnianych wyżej badaczy, że właśnie obawa przed nieboszczykiem doprowadziła do palenia zwłok. Taka hipoteza wyjaśnia, według niej, tylko miejscowe występowanie grobów czy cmentarzysk ciałopalnych. Prawdopodobnie wszelkie stosowane zabiegi, w tym palenie ciała zmarłego, nie przynosiły pożądanego skutku. Żyjący członkowie społeczności nadal „byli nawiedzani” i odczuwali szkodliwe działania nieboszczyka. Ciałopalenie zatem, jako działanie nie dające efektów, nie stało się powszechnie praktykowanym obrządkiem pogrzebowym (Hoffmann 1973, 99; 1989, 108).

Jako sprawę bardzo dyskusyjną stawia badaczka powiązanie zwyczaju kremacji z religią monoteistyczną i wiarą w nieśmiertelną duszę. Podkreśla, iż z pewnością nie możemy przypisywać społecznościom neolitycznym tego rodzaju wierzeń. Jednocześnie nie wyklucza wiary w pewnego typu „pierwiastek duchowy” i pozostawia tę kwestię bez odpowiedzi (Hoffmann 1973, 98–99). Hoffmann rozważa fakt występowania darów grobowych przy pochówkach ciałopalnych. Taki stan rzeczy wskazuje niewątpliwie, według niej, na jakiś rodzaj życia pośmiertnego, w którym owe przedmioty mogłyby być użyteczne. Wydaje się więc, że pomimo spalenia ciała, pewna „część” nieboszczyka przyłącza się do zmarłych przodków i prowadzi życie podobne do ziemskiego (Hoffmann 1973, 98).

Hoffmann nie daje jednoznacznej odpowiedzi na pytanie o motyw pojawienia się obrządku ciałopalnego, ale zaznacza, iż człowiek prahistoryczny, podobnie może jak i człowiek współczesny, miał wobec zmarłych mieszane uczucia. Z jednej strony instynktownie rodził się lęk przed czymś co nieznanne, tajemnicze, z drugiej strony nadal odczuwano więź ze zmarłym przyjacielem czy krewnym. Przewaga jednego albo drugiego uczucia decydowała, według badaczki, o takim lub innym sposobie pogrzebania nieboszczyka (Hoffmann 1973, 100; 1989, 108).

Na temat powiązania obrządku ciałopalnego z ideologią solarną wypowiada się też Szafrąński (Szafrąński 1987, 105). Taką symbolikę kremacji badacz przypisuje społecznościom eneolitycznym znającym metal i proces jego obróbki. Uważa on, że przedmioty miedziane czy brązowe mogły swym blaskiem przypominać ogień niebieski, czyli słońce. Bardzo ważne jest tu również znaczenie ognia w procesie wytwórczym. Ogień, rozgrzewając metal, pozwala z bezkształtnej substancji utworzyć przedmiot o określonej formie i wyglądzie (Szafrąński 1987, 105, 107, 121). Szafrąński twierdzi, że „obok agrarnej symboliki żaru ognia zapładniającego”, którą dostrzega on w grobach ciałopalnych rolniczych społeczności neolitu, „mogła się już pojawić symbolika solarna o podobnej zresztą treści semantycznej płodnej siły regenerującej” (Szafrąński 1987, 105). Pełny rozkwit kultów solarnych Szafrąński, podobnie jak wielu innych badaczy, dostrzega w epoce brązu, wraz z upowszechnieniem się obróbki metalu i obrządku ciałopalnego (Szafrąński 1987, 144). Uważa on, iż „Słońce jako ogień na niebie, miało na ziemi swój substytut w postaci ognia stosu pogrzebowego spalającego na popiół zwłoki zmarłego. Tak więc rytualne kremacja za przyczyną boskiego ognia cofa niejako egzystencję zmarłego do stanu potencjalności, do stanu nasienia, w którym skondensowana jest płodna moc regeneracyjna” (Szafrąński 1987, 142). Popielnica z ornamentem guzowym, w której składano przepalone kości nieboszczyka, jest według badacza symbolem bogini rodzicielki i jednocześnie bogini słońca, która przyjmuje do swojego łona zmarłego, aby wskrzesić go do życia wiecznego (Szafrąński 1987, 138, 142–144, 146–147).

Kwestię przyczyn pojawienia się kremacji porusza również Peschel w swojej pracy dotyczącej cmentarzysk neolitycznych. Autorka odwołuje się do przytoczonych już poglądów związanych z obawą przed „żywym trupem”

czy też z wiarą w pierwiastek duchowy uwalniany z ciała poprzez ogień. Podobnie jak inni badacze ma wątpliwości co do tego, czy dualistyczne spojrzenie na człowieka mogło rozwinąć się już w neolicie. Przeciwko hipotezie strachu przed zmarłym przemawiałyby natomiast wysoki udział pochówków ciałopalnych na birtualnych cmentarzyskach KCWR. Peschel stwierdza, iż niemożliwe jest, by aż tylu zmarłych budziło lęk u pozostałych przy życiu członków społeczności (Peschel 1992, 197–198). Badaczka wymienia natomiast zupełnie inne motywy spalania zwłok: może ono być traktowane jako środek higieniczny, szczególnie w przypadku osób zmarłych na skutek choroby lub w celu łatwiejszego transportu nieboszczyka. Również i tych zachowań nie wiąże ona jednak z wystąpieniem kremacji we wspólnotach KCWR (Peschel 1992, 198).

Najstarsze pochówki ciałopalne z obszaru Europy

Mezolit (około 8000–4000 B.C.)

W świetle przedstawionych wyników badań oczywiste wydaje się być stwierdzenie, że najstarsze przykłady kremacji na terenie Europy pochodzą już z mezolitu. Należy podkreślić, iż obyczaj ten jest wówczas bardzo niejednorodny, a także nie zawsze wykazuje cechy „typowych” pochówków ciałopalnych. Chociaż nieraz przepalony kości tworzą skupisko lub złożone są w jamie, to spotyka się również pozostałości kremacji rozproszone w mezolitycznej warstwie kulturowej. Czasem znaleziska te budzą pewne wątpliwości, czy aby na pewno mamy tu do czynienia z obrzędkiem pogrzebowym, czy nie jest to raczej świadectwo różnego rodzaju rytuałów, niekoniecznie o znaczeniu funeralnym.

Według najnowszych danych możemy mówić o 12 stanowiskach z pochówkami ciałopalnymi z mezolitu (Ryc. 1). Obiekty występowały jako pojedyncze lub w kontekście innych pochówków, również inhumacyjnych. Większość znalezisk to pierwotne pochówki ciałopalne. Wyjątkiem są tu pozostałości ciałopalenia odkryte w jaskini Rochereil we Francji i spalone kości dorosłego osobnika ze schroniska skalnego Abri des Autores w Belgii oraz groby z cmentarzyska w miejscowości Vlasac w Serbii; znaleziska te należą do wtórnych pochówków ciałopalnych, gdyż zmarły najpierw został pogrzebany, a dopiero po jakimś czasie odkopany i spalony. Badania przepalonych resztek kostnych z jaskini Rochereil jak i z Vlasac wykazują, iż owo spalenie nastąpiło po dość długim upływie czasu, gdy kości nie były już pokryte ciałem (Borić *et al.* 2009, 247, 253; Trautmann 2006, 19).

Najstarsze przykłady kremacji w Europie spotykamy w większości na stanowiskach otwartych. Dwukrotnie pozostałości ciałopalenia wystąpiły w jaskini – Franchti (Grecja) oraz Rochereil (Francja) – a w jednym przypadku natrafiono na nie w schronisku skalnym (Abri des Autores, Belgia).

W jaskini Franchti w Grecji odkryto osiem pochówków datowanych na epokę mezolitu. Siedem z nich tworzyło grupę (pozostałości sześciu osob-

ników dorosłych i jednego dziecka), ponad którą, około 50 cm powyżej, znajdował się szkielet mężczyzny pochowanego w płytkiej jamie, w pozycji skurczonej, prawdopodobnie nieco później niż pozostali zmarli. Dwóch osobników z grupy pochówków – dorosłego mężczyznę i dorosłą kobietę – poddano kremacji. Obserwacja kości pozwala przypuszczać, że temperatura spalania wynosiła powyżej 800°C, a ciała zmarłych zostały spalone jako całe i w czasie, gdy kości nadal pokryte były ciałem (Borić *et al.* 2009, 270–272; Grünberg 2000, 53–54).

Kolejny grób ciałopalny odkryty w jaskini to znalezisko pochodzące z Rochereil we Francji. W niewielkim zagłębieniu, w warstwie popiołu, zalegały drobne fragmenty przepalonych kości należących do osobnika w wieku 18–20 lat i być może także do małego dziecka (Grünberg 2000, 54). Niezwykle istotny jest fakt, że mamy tu do czynienia z pochówkiem wtórnym. Analiza pozostałości ciałopalenia wykazała, iż kości pozbawione były ciała w momencie spalania (Trautmann 2006, 19). Zmarły został zatem najpierw pogrzebany, a dopiero po pewnym czasie wydobyto jego szkielet i spalono. W jaskini Rochereil odkryto również mezolityczny pochówek inhumacyjny dorosłego mężczyzny, trudno jednak stwierdzić, czy był w jakikolwiek sposób powiązany z owym pochówkiem ciałopalnym (Grünberg 2000, 54).

Przykłady wtórnej kremacji zaobserwowano także na wspomnianym już stanowisku Vlasac w Serbii, które zawiera najliczniejszą grupę pochówków ciałopalnych datowanych na epokę mezolitu. Odślonięte tam obiekty zdają się odzwierciedlać wyjątkowe oraz niezwykle interesujące zachowania rytualne i pogrzebowe.

Stanowisko z Vlasac było badane ratowniczo w latach 70. XX wieku. Kolejne wykopaliska przeprowadzono tu w latach 2006–2007. Łącznie podczas obydwu sezonów badań odkryto ponad 100 grobów z pozostałościami około 150 osobników. W obrębie całego cmentarzyska natrafiono na 56 kontekstów zawierających spalone ludzkie kości. Na stanowisku znaleziono również obiekty mieszkalne i paleniska z licznymi zabytkami o charakterze osadniczym (narzędzia kamienne, krzemienne, rogowe i kościane) (Borić *et al.* 2009, 248–250). Należy mieć na uwadze, iż odkryte tu świadectwa kremacji nie reprezentują „pochówków ciałopalnych” w znaczeniu, jakim określamy neolityczne przykłady regularnego obrządku pogrzebowego. Obiekty z Vlasac stanowią właściwie całe sekwencje pogrzebowe. Przepalone ludzkie kości, tworzące skupiska lub zalegające w jamie, zawsze znajdują się w kontekście pozostałości inhumacyjnych (Ryc. 2; 3). Autorzy badań wyróżniają tu trzy różne rodzaje obiektów: (i) owalna jama z kośćmi spalonymi in situ bezpośrednio związana z pochówkiem inhumacyjnym, który znajdował się powyżej pozostałości ciałopalenia lub poniżej, częściowo naruszony przez jamę kremacyjną, (ii) owalna jama z kośćmi spalonymi in situ, znajdująca się nie bezpośrednio pod lub nad pochówkiem inhumacyjnym, ale w jego pobliżu, (iii) odosobnione fragmenty przepalonych kości znalezione w wypełnisku jamy pochówku inhumacyjnego (Borić *et al.* 2009, 251). Zjawiskiem powszechnie występującym na stanowisku jest odłączenie pewnych elemen-

tów szkieletu, np. czaszki i spalanie ich, podczas gdy inne części szkieletu pozostają niespalone (Borić *et al.* 2009, 257). Ślady zaobserwowane na poddanych kremacji kościach pokazują wyraźnie, iż mogły one być łamane przed spalaniem. Prowadzi to do przypuszczenia, że, w jakimś czasie po początkowej inhumacji, kości nieboszczyka już pozbawione ciała zostały zebrane z miejsca pierwotnego pochówku i intencjonalnie pofragmentowane w celu ostatecznego spalania ich w jamie grobowej (Borić *et al.* 2009, 260). Należy jeszcze raz zaznaczyć, iż często działaniom tym poddawane były tylko poszczególne części szkieletu zmarłego, natomiast reszta pozostawała niespalona, w pierwotnym miejscu pochówku. W kilku przypadkach ponad warstwą ciałopalenia zalegają pozostałości pochówku inhumacyjnego, co mogłoby sugerować, że wspomniana praktyka fragmentacji i spalania kości była rytuałem związanym z przygotowaniem pochówku nowo zmarłego osobnika (Borić *et al.* 2009, 261–262). Po złożeniu pochówku inhumacyjnego oznaczano nieraz cały kontekst pogrzebowy jako „zamknięty” poprzez przykrycie go dużymi blokami kamiennymi (Borić *et al.* 2009, 258) (Ryc. 4). Hipoteza traktująca kremację jako element pochówku nowego osobnika nie sprawdza się jednak w przypadku wszystkich odkrytych zespołów. Podczas badań w latach 1970–71 odsłonięte zostały skupiska przepalonych kości znajdujące się w pobliżu głowy pogrzebanego zmarłego, a nie poniżej pozostałości jego szkieletu, jak przedstawiało się to we wspomnianych już obiektach. Co ważne, szkielet był niekompletny. Bardzo prawdopodobne, że jego brakujące części zostały spalone wraz z fragmentami szkieletu innego osobnika i złożone w pobliżu głowy (Borić *et al.* 2009, 269–270).

Wobec pewnej różnorodności zjawisk zaobserwowanych w Vlasac, jako stały element obrzędów funeralnych należy traktować wtórną kremację pofragmentowanych uprzednio części szkieletu jednego lub więcej osobników. Autorzy badań przypuszczają, iż rytuał spalania mógł służyć oczyszczeniu danego miejsca w celu przygotowania go dla nowego pochówku (Borić *et al.* 2009, 273). Wysznuwają też inną hipotezę – praktyka łamania i spalania pofragmentowanych części szkieletu miałyby pozbawić zmarłego ewentualnej niebezpiecznej mocy, tkwiącej jeszcze w pozbawionym ciała, ale nadal całym szkielecie. Argumentem przemawiającym za tą tezę mogłyby być inne sposoby ograniczenia zmarłego, które, zdaniem badaczy, stosowano w Vlasac, tj. związywanie nóg, zawijanie ciała przed pogrzebem czy umieszczenie dużego kamienia na kolanach nieboszczyka (Borić *et al.* 2009, 273–274). Tu rodzi się jednak pytanie, dlaczego tylko niektórzy zmarli podawani byli owym obrzędem pozbawiającym ich niebezpiecznej mocy? Czy tylko te osoby, według członków społeczności, stanowiły potencjalne zagrożenie? I dlaczego fragmentacji i spalania dokonywano dopiero po pewnym czasie od śmierci? Czy działania te miałyby ochronić żywych, czy może nowo pogrzebanego zmarłego? (Borić *et al.* 2009, 274).

Trudno zatem powiedzieć, co przyczyniało się do różnego usytuowania skupiska przepalonych kości względem szkieletu oraz dlaczego niektórzy zmarli byli spalani, a inni pochowani w obrządku inhumacyjnym. Autorzy

badan z lat 70. XX w. wysnuwają teori, iż „...poddane kremacji pozostałości zawsze mają pec przeciwn do inhumacji, obok ktorej zostały znalezione”. Hipotezy tej nie można jednak przyjc jako słusznej, gdyż pewne określenie płci było możliwe tylko w przypadku dwoch spalonych osobników. W pozostałych sytuacjach jako wskaźnik przyjęto budow kości, co nie może być miarodajne, gdyż pod wpływem wysokiej temperatury kości trac czec swojej masy. Stan zachowania resztek kostnych w większości przypadków nie umożliwia ustalenia wieku lub płci osobników poddanych kremacji (Bori *et al.* 2009, 269) (Ryc. 5). Na podstawie dostepnych obserwacji można jedynie stwierdzi, iż obrządkowi temu podlegali zmarli zarówno obu płci, jak też wszystkich grup wiekowych, może z wyjątkiem noworodków (Bori *et al.* 2009, 272–273).

Jako wtorna kremacja wzmiankowane są też pozostałości ciałopalenia odkryte w schronisku skalnym Abri des Auteurs w południowej Belgii. Na stanowisku znajdowa si zbiorowy grób pięciu dorosłych osobników, pod ktorym zalegały fragmenty szkieletów sześciorga dzieci i spalone kości dorosłego osobnika. Analiza resztek kostnych wszystkich osobników wskazuje na manipulacj przy szkielecie zmarłego i selekcj poszczegolnych jego fragmentów, związane zapewne z okreslonymi praktykami rytualnymi (Bori *et al.* 2009, 272).

Na kilku stanowiskach wystąpiły już regularne pochówki ciałopalne. Dobrym przykładem jest tu birytualne cmentarzysko z Vedbaek w Danii, na ktorym odkryto pozostałości ośmiu osobników. Co wydaje się by niezwykle istotne, wszystkie odsłonięte tu pochówki inhumacyjne zawierały szkielety noworodków, podczas gdy spaleni zostali osobnicy w starszym wieku: dwoje dorosłych i starsze dziecko. Na pozostałościach ciałopalenia meczyzny znajdowa si retuszowany odłupek bez sladw przepalenia, nie by on zatem spalony wraz z ciałem, ale dopiero potem złożony na resztkach kremacyjnych. Kolejny pochówek ciałopalny zawiera pozostałości 12 letniego dziecka i 25 letniego osobnika zalegające w jamie, na ktorej dnie odkryto kości ptasie, fragment bursztynu, pic przewierconych zebw jelenia, pic nieprzewierconych zebw psa lub lisa oraz spalone resztki ryby (Grunberg 2000, 52).

Kolejne cmentarzyska birytualne z okresu mezolitu odsłonięto na stanowiskach Skateholm I i Skateholm II. W Skateholm I dwoch z 62 zidentyfikowanych osobników poddanych było kremacji (grób 11 i 20). Grób 11 znajdowa się w obrebie dołków postupowych swiadczcych o drewnianej konstrukcji, ktora została spalona po złożeniu w tym miejscu zmarłego – w centrum konstrukcji, w warstwie spalenizny o mieszoci 0,5–3 cm, zalegały duże fragmenty pozostałości ciałopalenia dorosłego meczyzny. Drugi pochówek kremacyjny umiejscowiony by pomiedzy dwoma pochówkami psów (groby 19 i 23) i nieco na uboczu od pozostałych grobów z ludzkimi pochówkami. Przy pozostałościach ciałopalenia odkryto trzy fragmenty krzemienia noszące slady działania ognia, a zatem spalone razem ze zmarłym (Grunberg 2000, 54; Trautmann 2006, 19). Warto w tym miejscu postawi pytanie, czy pochówek 11 należy traktować jako intencjonalną kremacj? Jeśli

zmarły został złożony w obrębie drewnianej konstrukcji i wraz z nią spalony to czy głównym celem było spalenie ciała zmarłego, czy może właśnie owej drewnianej konstrukcji, w obszarze której umieszczono ciało?

Na stanowisku Skateholm II znajdowało się 20 grobów, jeden (grób XVIII) zawierał pozostałości ciałopalenia, pozostałych zmarłych pochowano inhumacyjnie. Częściowo przepalone fragmenty kostne zgromadzone były w 26 skupiskach, w jamie o średnicy około 60 cm wyłożonej kamieniami; kości należały do najstarszego osobnika pochowanego na cmentarzysku. Nieboszczyk wyposażony był w duży fragment krzemienia noszący ślady działania ognia (Grünberg 2000, 52–53).

Mezolityczne świadectwa kremacji występują również jako znaleziska pojedyncze. Taki grób znany jest z Vedbaek-Boldbaner. W niecce znajdowały się fragmenty przepalonych kości ludzkich. Nad jamką z kośćmi wzniesiono niewielki piaskowy pagórek. Na stanowisku, w odległości około 15 m od pochówku kremacyjnego, zidentyfikowano pochówek szkieletowy dojrzałego mężczyzny. Obydwa obiekty najprawdopodobniej związane są z mezolityczną kulturą Konglemose (Grünberg 2000, 54; Trautmann 2006, 19).

Jako dość problematyczne ukazują się mezolityczne znaleziska ciałopalenia z dwóch stanowisk z obszaru Holandii, tj. z Dalfsen i Oirschot V, datowane na początek VI tysiąclecia B.C. Oba stanowiska wykazują charakter osadniczy, dlatego nie ma pewności, czy zaobserwowane zjawiska mają znaczenie funeralne.

W Dalfsen odsłonięto 21–22 owalne jamy o średnicy 40–90 cm i głębokości od 1 do 30 cm. Dwie z jam zawierały fragmenty krzemienia, w około 17 jamach zalegał węgiel drzewny, a w czterech z jam odkryto pozostałości fragmentów kostnych. Tylko w jednej z jam – jamie 4 – wystąpiły większe fragmenty spalonych kości pochodzące od dorosłej kobiety i małego dziecka. Wokół owej jamy znajdowały się niewielkie paleniska rozmieszczone półkolistnie (Grünberg 2000, 54).

Pozostałości ciałopalenia ze stanowiska Oirschot V odkryte zostały w areale osadniczym. Fragmenty spalonych kości o wielkości od 2 do 44 mm pochodziły z czaszki, kręgosłupa i kości długich, należały prawdopodobnie do dziecka w wieku około 10–13 lat. Większość kości tworzyła niewielkie skupisko w jamie, pozostałe fragmenty rozproszone były na powierzchni stanowiska. Z jamy, oprócz kości ludzkich, pozyskano również przepaloną zwierzęcą kość. Analiza spalonych ludzkich resztek kostnych wskazuje na temperaturę spalania około 650–700°C (Grünberg 2000, 54; Trautmann 2006, 19).

Ciekawie przedstawiają się także mezolityczne znaleziska przepalonych ludzkich kości z terenu Polski, z miejscowości Wieliszew. Stanowisko Wieliszew XI to mezolityczno-neolityczny areal osadniczy o powierzchni około 504 m², na obszarze którego odkryto cztery skupienia ponad 8000 kamiennych artefaktów. Na północ od skupienia 1 i pomiędzy skupieniami 2 i 3 znajdowało się każdorazowo nagromadzenie spalonych ludzkich kości zalegające w niewielkiej płytkiej jamce. Poza tym fragmenty przepalonych ludz-

kich kości rozproszone były na całej powierzchni wykopu (Grünberg 2000, 54; Trautmann 2006, 19).

Ślady wczesnej kremacji wystąpiły prawdopodobnie także na obszarze Niemiec, o czym świadczyłaby krótka wzmianka dotycząca pozostałości kremacji odkrytych na stanowisku Buroer Feld w Coswig w Saksonii (Trautmann 2006, 19).

Wśród zebranych tu przykładów kremacji z okresu mezolitu brakuje opisu rzekomego pochówku ciałopalnego z Melsted, o którym wspomina Kozłowski (Kozłowski 2004, 696), a także Koško (Koško, Videiko 1995, 247–248; Koško 2001, 406–408). Niestety nie udało mi się pozyskać żadnych bliższych informacji dotyczących tego znaleziska. Wzmianka na temat Melsted nie pojawia się w publikacji Grünberg (Grünberg 2000) ani Trautmann (Trautmann 2006), również Šuteková (Šuteková 2007) nie wymienia owego stanowiska. Czy mogłoby to świadczyć o tym, że znalezisko nie wykazuje cech pozwalających uznać je za pozostałość praktyk kremacyjnych?

Analizując przedstawione przeze mnie mezolityczne pochówki ciałopalne, łatwo można dostrzec bardzo istotną cechę, jaką jest różnorodność i nieregularność tego zjawiska w najwcześniejszym okresie jego występowania. Pozostałości kremacji odkrywane są w większości na stanowiskach otwartych, ale spotykamy je również w jaskiniach, gdzie aż w dwóch na trzy odnotowane przypadki zaobserwowano cechy pochówku wtórnego. Jako wtórne interpretuje się również pochówki ciałopalne z Vlasac, co ze względu na wysoką liczbę owych obiektów na tym stanowisku daje duży udział pochówków wtórnych w całkowitej liczbie mezolitycznych znalezisk kremacyjnych. Biorąc jednak pod uwagę liczbę stanowisk, praktyka ta pojawiła się jedynie na trzech z dwunastu tu zaprezentowanych. Ważnym elementem wtórnych obrzędów kremacyjnych wydaje się być fragmentacja szkieletu zmarłego, której dokonywano przed spaleniem.

Proporcja cmentarzysk do stanowisk z pochówkami pojedynczymi wynosi 5:7, choć oczywiście w całkowitej liczbie pochówków stosunek ten wypada na korzyść cmentarzysk, co spowodowane jest dużą frekwencją grobów ciałopalnych na cmentarzysku z Vlasac.

Wśród badanych znalezisk najczęstszą formą pochówku jest złożenie pozostałości ciałopalenia w jamie lub w postaci skupiska na poziomie terenu. Zdarza się również, że spalone resztki kostne rozproszone są na powierzchni terenu, np. w areale osadniczym, co nieraz może budzić wątpliwości odnośnie ich funeralnego charakteru. Bardzo zagadkowo przedstawia się grób 11 ze stanowiska Skateholm I. Kontekst znaleziskowy wskazuje na obecność drewnianej konstrukcji, w centrum której umieszczono zmarłego, po czym całość, wraz z nieboszczykiem, spalono. Czy intencją tego działania było spalenie ciała osobnika? A nawet jeśli tak, to czy jest to rodzaj obrzędów pogrzebowych, czy może innych praktyk rytualnych?

W analizowanym materiale możemy już zauważyć pewne sposoby organizacji przestrzeni grobowej. W sekwencjach pochówków z Vlasac obserwujemy zastosowanie dużych kamieni w celu „zamknięcia” sekwencji (Borić

et al. 2009, 258). Kamienie posłużyły również do wyłożenia jamy grobowej w Skateholm II (Grünberg 2000, 52). Ciekawą formą grobu jest także niewielki piaskowy pagórek usypany nad pozostałościami pochówku z Vedbaek-Boldbaner (Grünberg 2000, 54; Trautmann 2006, 19).

Wyposażenie w grobach ciałopalnych z mezolitu występuje jeszcze dość rzadko. Najbogatsze dary grobowe zawierały pochówki ciałopalne ze stanowiska Vedbaek, gdzie zmarłemu mężczyźnie ofiarowano niespalony odłupek krzemienisty, natomiast na dnie jamy grobowej pod resztkami kremacyjnymi dwóch osobników znajdowały się kości ptasie, fragment bursztynu, pięć przewierconych zębów jelenia, pięć nieprzewierconych zębów psa lub lisa oraz spalone pozostałości ryby (Grünberg 2000, 52). Niektóre z sekwencji pogrzebowych w Vlasac zawierały aplikacje z muszli ślimaka *neritea* Cyclope oraz z zębów rodziny Cyprinidae (Karpiołowe), niejednokrotnie spalone wraz z fragmentami szkieletu danego osobnika. Wśród znalezisk pojawia się też czaszka sarny lub jelenia z rogami, a sporadycznie – paciorki wapienne oraz z muszli *Spondylus* (Borić *et al.* 2009, 251, 257, 258, 261, 263, 264, 265). Na niespalonych fragmentach szkieletów spotykane są czasem ślady ochry, ale w jednym przypadku barwnik wystąpił również przy pozostałościach ciałopalenia w postaci bryłki hematytu (Borić *et al.* 2009, 265–266). Na obydwu stanowiskach w Skateholm wyposażenie zmarłego stanowiły przepalone fragmenty krzemienia (Grünberg 2000, 52).

Mezolityczne znaleziska kremacyjne nie wykazują żadnego ograniczenia w stosunku do wieku lub płci zmarłego. Na podstawie analizy resztek kostnych, o ile było to możliwe, ustalono, że spalano zarówno mężczyzn, jak i kobiety, w każdym przedziale wiekowym (Grünberg 2000, 64). Pozostałości ciałopalenia odkryte na wymienionych stanowiskach charakteryzują się dużym zróżnicowaniem barwy i rozmiaru fragmentów kostnych, co związane jest najprawdopodobniej z odmiennymi sposobami spalania ciała zmarłego oraz czasem wystawienia kości na działanie określonej temperatury spalania (Grünberg 2000, 64). Temperatura, w jakiej dokonywano kremacji z reguły sięgała powyżej 800°C, choć zabarwienie i powierzchnia niektórych fragmentów kości i zębów świadczyłyby o spalaniu w temperaturach około 360–440°C, a nawet w temperaturze około 285–440°C. Zróżnicowanie to mogło być spowodowane odległością od źródła ognia (Borić *et al.* 2009, 252–253, 256).

Cechy mezolitycznych pochówków ciałopalnych odzwierciedlają ogólny charakter obrządku pogrzebowego w mezolicie. Właściwością obyczajów funeralnych tego okresu jest ich duże zróżnicowanie, o czym mogłoby świadczyć aż siedem rodzajów pochówku wyróżnionych przez Grünberg w obrębie 125 badanych stanowisk. Choć najczęściej występującą formą jest pierwotny pochówek szkieletowy, udział każdorazowo około 4% mają pochówki głów, pochówki czaszek, pochówki częściowe, czy pochówki wtórne (7%) (Grünberg 2000, 43). Różnorodność zwyczajów pogrzebowych uwidacznia się też w obrębie samych stanowisk, na których nieraz spotyka się więcej niż jeden rodzaj pochówku praktykowany równocześnie.

Z przedstawionych danych wynika, że pochówki ciałopalne są jednym z wielu przejawów funkcjonowania sfery rytualnej i pogrzebowej społeczności epoki mezolitu.

Ze względu na niewielką ilość dat ^{14}C określających chronologię bezwzględną przedstawionych pochówków ciałopalnych trudno jest ustalić ich stosunek czasowy względem siebie i wyznaczyć obiekty, które można by uznać za zdecydowanie najstarsze przykłady kremacji w Europie Środkowej.

Jednym z najwcześniejszych znalezisk wydają się być pozostałości ciałopalenia dwóch osobników odkryte w jaskini Franchti w Grecji, dla których najpóźniejszą datę wyznaczono na 7314 ± 144 lat B.C (Grünberg 2000, 54). Pochówki ciałopalne z Vlasac datowane są średnio na 7 tys. B.C. Przykładowe daty ^{14}C dla tych pochówków wynoszą: 6775–6473 B.C., 6636–6476 B.C (Borić *et al.* 2009, 255, 259). Znaleziska z Dalfsen i Oirschot V na podstawie węgla drzewnego z jam grobowych określony zostały datą 5810 ± 130 lat B.C (Grünberg 2000, 54). Obiekty z terenu dzisiejszej Skandynawii datowane są na okres funkcjonowania społeczności kultury Ertebølle (V–IV tys. B.C.) (Trautmann 2006, 19).

Terytorialnie aż sześć stanowisk z pochówkami ciałopalnymi z mezolitu znajduje się w obrębie Europy północnej, na obszarze dzisiejszej Skandynawii (Vedbaek, Vedbaek-Boldbaner, Skateholm I i II) i Holandii (Dalfsen, Oirschot V). Nieco dalej na południe odkryto stanowiska Abri des Autores (Belgia), Buroer Feld (Niemcy) i Wieliszew XI (Polska), a jeszcze bardziej na południowy zachód – stanowisko w jaskini Rochereil we Francji. Zupełnie odmienną lokalizację prezentują pozostałe dwa stanowiska: jaskinia Franchti w Grecji oraz cmentarzysko w Vlasac w Serbii.

Skupienie większości stanowisk z najwcześniejszymi przykładami ciałopalenia w rejonie północno-zachodniej i zachodniej Europy prowadziło do wniosku, że właśnie ten obszar jest kolebką kremacji na terytorium europejskim, a ponadto, że obyczaj ten rozwinął się na tych terenach niezależnie, bez wpływów południowo-wschodnich. Hipotezę taką zaburzają zdecydowanie pochówki z jaskini Franchti, które wydają się być jednymi z najstarszych spośród wszystkich przedstawionych obiektów. Obecności ciałopalenia na południu Europy dowodzą również pochówki z Vlasac stanowiące dość liczną grupę znalezisk spośród całego zebranego tu materiału.

Warto w tym miejscu odwołać się do znalezisk kultury natufijskiej (około 12 500–8300 lat B.C.) z jaskini Kebara w Izraelu i z Hammeh Wadi w Jordani, które można by interpretować jako pozostałości wtórnych pochówków ciałopalnych. W jaskini Kebara, już w 1931 roku, odkryto resztki kremacyjne 23 osobników. Na podstawie analizy szczątków kostnych stwierdzono, że spalenie kości poprzedzone było ich wysuszeniem i fragmentacją, a temperatura spalania wynosiła około 200–600°C (Borić *et al.* 2009, 270). Nieco większe zastrzeżenia budzi szesnaście spalonych fragmentów czaszkowych kości ludzkich, które rozproszone były w kontekście osadniczym Hammeh Wadi 27. Argumentem usprawiedliwiającym uznanie funeralnego charakteru owych spalonych fragmentów kości jest obecność w tym miejscu po-

chówków inhumacyjnych kilku osobników tworzących całą sekwencję pogrzebową (Borić *et al.* 2009, 270).

Wspomniane obiekty kultury natufijskiej nie stanowią pewnych świadectw ciałopalenia i nie mogą, jak sądzę, być podstawą do wysnuwania teorii o południowo-wschodnim pochodzeniu kremacji. Niewątpliwie jednak należy mieć je na uwadze, rozważając problem genezy kremacji i jej rozprzestrzeniania się na terenach europejskich.

Wczesny neolit (około 7000–5000 lat B.C.)

Z początkiem neolitu obserwujemy pewną stabilizację obrządku pogrzebowego wraz z występowaniem dużych cmentarzysk, zarówno szkieletowych, jak i birytualnych, a wyjątkowo nawet ciałopalnych. Większość neolitycznych cmentarzysk birytualnych znajduje się w rejonie Europy zachodniej i północno-zachodniej (obszar Niemiec, Holandii), choć badania ostatnich lat poszerzyły ten zakres w kierunku wschodnim i południowo-wschodnim, na teren Czech, a także Polski.

Jednym z najbardziej znanych stanowisk jest cmentarzysko w Elsloo w Holandii, na którym odkryto łącznie 113 grobów, w tym 66 szkieletowych i 47 ciałopalnych. Cmentarzysko badane było przez Moddermanna w latach 1959 i 1966, w podobnym czasie jak odpowiadająca mu osada leżąca w odległości około 50 m na południowy wschód. Analizując układ obiektów, można wyróżnić wschodnią i zachodnią część cmentarzyska, które wykazują zróżnicowanie czasowe: groby z części zachodniej datowane są do wczesnej połowy młodszej fazy KCWR, natomiast groby z części wschodniej – do późnej połowy młodszej fazy tej kultury (fazy 2c i 2d wg holenderskiej chronologii KCWR) (Trautmann 2006, 41). Pochówki kremacyjne koncentrują się w większości w zachodniej, starszej części cmentarzyska; są to obiekty jamowe ze skupiskiem pozostałości ciałopalenia, a ich maksymalna głębokość wynosi 40 cm poniżej poziomu terenu. Warto nadmienić, że w kilku grobach szkieletowych z zachodniej części cmentarzyska, znajdujących się blisko grobów ciałopalnych, również natrafiono na fragmenty przepalonych kości. Mogą one jednak być tylko wynikiem wmieszania w wypełnisko jamy grobowej pozostałości ciałopalenia z sąsiadujących grobów (Trautmann 2006, 42). Dary grobowe pozyskane z pochówków ciałopalnych to: fragmenty ceramiki (20 grobów), topory (12 grobów) i ostrze kościane (1 grób). W kilka przypadkach zaobserwowano obecność śladów hematytu (Trautmann 2006, 42). Analiza wyposażenia wszystkich odkrytych na cmentarzysku grobów wykazała, że jest ono uboższe w przypadku grobów ciałopalnych, gdyż jedynie mniej niż połowa tych obiektów zawierała wspomniane przedmioty (Hoffmann 1973, 83; 1989, 100–101; Peschel 1992, 196).

Wśród stanowisk z obszaru Niemiec najlepiej przebadanym cmentarzyskiem birytualnym jest Aiterhofen-Ödmühle z 228 grobami: 160 szkieletowymi i 68 ciałopalnymi (Ryc. 6). Cmentarzysko z Aiterhofen, podobnie jak z Elsloo, również może być powiązane z osadą, odkrytą około 300 m na po-

łudnie. Groby ciałopalne zalegały na głębokości 55-96 cm poniżej poziomu terenu; w większości znajdowały się w centralnej i północno-zachodniej części cmentarzyska (Trautmann 2006, 46), sporadycznie wystąpiły też w części południowej, wschodniej i skrajnie północnej (Nieszery 1995, 88). Pozostałości ciałopalenia tworzyły skupisko na dnie okrągłej lub owalnej jamy; średnica jam wahała się między 35 a 90 cm (Peschel 1992, 66; Nieszery 1995, 88, 117). Fragmenty przepalonych ludzkich kości znaleziono także w ośmiu grobach szkieletowych. Ciałopalenie praktykowane było najprawdopodobniej przez cały okres użytkowania cmentarzyska datowanego w przedziale od środkowej do młodszej fazy KCWR. Cmentarzysko z Aiterhofen wyróżnia się spośród innych stanowisk bogactwem darów grobowych (Ryc. 7). Zmarli wyposażeni byli w liczne narzędzia krzemienne i kamienne, fragmenty ceramiki, kościane grzebienie oraz w biżuterię wykonaną z importowanych muszli dla mężczyzn, oraz – z muszli miejscowych – dla kobiet. Osobników obu płci często obdarowywano również „zestawem do makijażu”, tj. kamienną tabliczką z czerwonym barwnikiem, krzemieniami kuleczkami i kościaną szpatułką. Na cmentarzysku występują jednak też groby z niewielką ilością darów lub całkowicie ich pozbawione. Tak wyraźny kontrast mógłby odzwierciedlać różnice społeczne istniejące w owej społeczności. Niestety nie są dostępne dane, które umożliwiłyby porównanie wyposażenia pochówków szkieletowych i ciałopalnych, i pokazały, czy różnica w samym obrządku pogrzebowym ukazuje się też w ilości i bogactwie darów grobowych (Trautmann 2006, 46–47).

Najwcześniej odkrytym cmentarzyskiem birtualnym na obszarze Europy jest cmentarzysko z Arnstadt obejmujące groby KCWR i KCWK. Z okresu funkcjonowania KCWR pochodzi sześć grobów szkieletowych i sześć ciałopalnych (Trautmann 2006, 47). Groby ciałopalne zawierały niewielką ilość resztek kremacji i znajdowały się płytko poniżej poziomu terenu, ich średnia głębokość wynosiła 25 cm. Można tu zaobserwować dużo rzadszą w tym okresie formę obrządku ciałopalnego, czyli skupisko spalonych kości przykryte czarką odwróconą do góry dnem; naczynia te znajdowano także w pochówkach szkieletowych (Peschel 1992, 96, 192). Wyposażenie grobów zarówno szkieletowych jak i ciałopalnych stanowiła wyłącznie ceramika; spotykamy również groby bez wyposażenia (Peschel 1992, 97). Zdecydowanie więcej darów grobowych wykazują obiekty z pozostałościami kremacji (Peschel 1992, 195).

Dość problematycznie przedstawia się cmentarzysko z Fellbach-Oefingen. Na pierwsze groby na tym stanowisku natrafiono przypadkowo już w 1936 roku. Kolejne obiekty odkopane zostały podczas badań ratowniczych podjętych w latach 1986–1987. Łącznie znaleziono 116 grobów, niestety większość uszkodzonych lub całkowicie zniszczonych przez działalność rolniczą. Spośród wszystkich obiektów zidentyfikowano 8 grobów ciałopalnych, natomiast w 27 grobach szkieletowych, ponad szkieletem, odkryto niewielką ilość pozostałości ciałopalenia. Trudno powiedzieć, czy fragmenty spalonych kości są przypadkowymi wtrąceniami z sąsiadujących pochówków

kremacyjnych, czy może zostały umieszczone tu intencjonalnie. Na podstawie wyposażenia cmentarzysko zostało datowane do młodszej fazy KCWR (Trautmann 2006, 49–50).

Niewielki udział grobów ciałopalnych obserwujemy na cmentarzysku w Niedermerz, gdzie wystąpiło ich zaledwie 11 wobec 102 grobów szkieletowych. Ze względu na zły stan zachowania obiektów można przypuszczać, że pierwotnie liczba grobów ciałopalnych była wyższa, ale nie wszystkie z nich udało się zidentyfikować podczas badań. Na podstawie drobnych fragmentów spalonych kości i darów grobowych Peschel oznaczyła sześć pochówków ciałopalnych jako żeńskie, a pięć jako męskie. Wśród pochówków szkieletowych przewagę wykazują także pochówki żeńskie. W jednym przypadku odnotowano formę pochówku, która wystąpiła również w Arnstadt, tj. skupisko przepalonych kości przykryte trzema naczyniami odwróconymi do góry dnem. W skład wyposażenia grobowego wchodziła głównie ceramika, topory i inne narzędzia kamienne, grociki krzemienne, kamienie żarnowe, kamienie z warstwą hematytu (tylko w grobach szkieletowych) i bryłki pirytu (Trautmann 2006, 52–53). Co istotne, bardziej uboższe w dary grobowe wydają się być groby ciałopalne (Peschel 1992, 196). Obiekty kremacyjne z Niedermerz datowane są od środkowej do młodszej fazy KCWR (Peschel 1992, 193). W pobliżu cmentarzyska zlokalizowanych jest siedem osad tej kultury, ale jego zasięg jest jednak zbyt mały, aby mogło służyć wszystkim społecznościom przez dłuższy okres czasu. Najprawdopodobniej na cmentarzysku chowano przez dłuższy czas osobników z jednej osady, albo z kilku osad, ale wtedy tylko przez krótki okres czasu (Trautmann 2006, 53).

Podobnie niski udział kremacji odnotowano na cmentarzysku w Schwetzingen, gdzie z całkowitej liczby 214 grobów tylko 9 obiektów zawiera pochówki ciałopalne, a ponadto w siedmiu grobach szkieletowych natrafiono na fragmenty spalonych kości. Okoliczności odkrycia stanowiska zdecydowanie wskazują na to, że pewna część grobów została zniszczona w wyniku prac konstrukcyjnych i aktywności rolniczej. Na podstawie pozyskanych fragmentów ceramiki cmentarzysko w Schwetzingen zostało datowane do późnej fazy KCWR w Europie Środkowej (Trautmann 2006, 54).

Prawdopodobnie duża część grobów została zniszczona także na cmentarzysku w Stephansposching. Przemawiałby za tym bardzo zły stan zachowania 41 odkrytych grobów znajdujących się dość płytko poniżej poziomu terenu. Spośród wszystkich odsłoniętych obiektów 31 zidentyfikowano jako pochówki kremacyjne, natomiast 10 jako szkieletowe. Wyposażenie grobów w Stephansposching jest szczególnie ubogie. Stanowiły je przeważnie narzędzia kamienne, takie jak topory czy ciosła w kształcie kopyta szewskiego, oraz ceramika (Trautmann 2006, 55), która w grobach ciałopalnych pojawia się zdecydowanie rzadziej (Peschel 1992, 78, 196). Na cmentarzysku wystąpiły również pochówki kremacyjne nie zawierające żadnych darów grobowych (Peschel 1992, 78). Bogatsze wyposażenie, jako jedyny, prezentuje grób szkieletowy 117, w którym zmarłego zaopatrzone w narzędzia kamienne

i krzemienne, kościaną kłamrę do pasa oraz czarkę umieszczoną przy jego stopach (Peschel 1992, 78).

Jedno z największych cmentarzysk birytualnych z okresu neolitu odkryte zostało w Wandersleben w latach 1981–1982. Na stanowisku odkopano 169 grobów szkieletowych i 132 zespołów ze śladami kremacji (Jeunesse 1997, 153). Pochówki ciałopalne znajdowały się wyłącznie w południowej i południowo-wschodniej części cmentarzyska (Trautman 2006, 57–58). Przepalane kości umieszczone były w naczyniu lub tworzyły skupisko przykryte naczyniem odwróconym do góry dnem (Trautmann 2006, 62, 154).

Cmentarzyska birytualne z obszaru Niemiec i Holandii już od pewnego czasu funkcjonują w literaturze jako ważny element obrządku pogrzebowego KCWR. Ich obecność na tym terenie prowadziła do hipotezy, że właśnie rejon Europy północno-zachodniej i zachodniej jest kolebką ciałopalenia w neolicie Europy, a pierwociny tego zwyczaju pojawiają się tu już w okresie poprzedzającym, czyli w mezolicie.

W obliczu najnowszych znalezisk należy jednak zaktualizować wspomniane poglądy, ponieważ równie wczesne przykłady kremacji występują na terenie dzisiejszych Czech i Polski.

W Czechach przełomowym wydarzeniem było odkryciem cmentarzyska w Kralice na Hané, gdzie pochówki ciałopalne stanowią zdecydowaną większość – na 78 obiektów przypada aż 69 pochówków kremacyjnych, a tylko 9 szkieletowych. Groby ciałopalne odsłonięte zostały na głębokości około 30–45 cm poniżej poziomu terenu (Ryc. 8). Możemy wyróżnić dwa rodzaje tych obiektów: a) w okrągłych lub lekko owalnych jamach grobowych o średnicy 0,20–0,60 m i głębokości kilku centymetrów znajdowały się skupiska drobnych fragmentów przepalonych kości; wyposażenie grobów tworzyły fragmenty ceramiki, ciosła kamienne w kształcie kopyta szewskiego (w 14 grobach) lub ich części (Ryc. 9), a także przepalone ostrza krzemienne lub odłupki (w 4 grobach); w sześciu grobach pośród przepalonych kości znaleziono grudki czerwonego barwnika; w 32 grobach nie stwierdzono żadnego wyposażenia grobowego; przedmioty pozyskane z grobów często wykazują ślady przepalenia; b) pozostałości ciałopalenia znajdowały się w owalnych jamach o długości 0,80–1,10 m i szerokości 0,60–0,80 m, z misowatym dnem nieznacznie zgłębionym w podłoże; wyposażenie niektórych z tych grobów tworzyły większe fragmenty kilku naczyń, a wyjątkowo i całe naczynia (Šmid 2008a, 245–251). Niezwykle istotna jest informacja, że groby ciałopalne datowane są do II fazy KCWR, natomiast groby szkieletowe wydają się być nieco wcześniejsze i pochodzą z przełomu I/II fazy KCWR (Šmid 2008a, 241). Na południe od cmentarzyska, w odległości około 30–40 m, znajduje się osada identyfikowana ze społecznością pochowaną na tym stanowisku (Šmid 2008a, 245).

Z Czech znany jest również grób ciałopalny KCWR odkryty na osadzie na stanowisku Brno-Starý Lískovec razem z 11 grobami szkieletowymi tej kultury. Na dnie owalnej jamy grobowej zalegały spalone ludzkie kości wraz ze spalonymi kości zwierzęcymi. Wśród pozostałości ciałopalenia odkryto

grudki polepy. Z grobu pozyskano również fragmenty naczyń ceramicznych (Šmid 2008a, 257).

Zdecydowanym ewenementem spośród innych znalezisk jest wyłącznie ciałopalne cmentarzysko KCWR odkryte w 2008 roku w Modlnicze pod Krakowem. Na stanowisku odsłonięto 38 pochówków jamowych ze skupiskiem przepalonych ludzkich kości. Tylko 15 spośród wszystkich obiektów zawierało wyposażenie. Głównie były to ciosła kamienne w kształcie kopyta szewskiego, wkładane do jam grobowych pojedynczo lub po dwie sztuki. W kilku grobach odkryto ponadto wyroby krzemienne i fragmenty ceramiki. Na niektórych elementach wyposażenia znajdowały się ślady ochry (Czekaj-Zastawny *et al.* 2009, 179–180).

Z Polski znany jest też pojedynczy pochówek ciałopalny z miejscowości Gródek nad Bugiem odkryty jeszcze w 1953 roku przez Kowalczyka. Na głębokości około 1,48–1,50 m poniżej poziomu terenu, na tle calca, wystąpiło pasmo przepalonych kości oraz wtórnie przepalonych fragmentów ceramiki i węgielków rozwleczone w kierunku E-W (Ryc. 10). Fragmenty ceramiki pochodzą z kilku, prawdopodobnie dwóch, naczyń – półkulistych czarek (Kempisty 1962, 284).

Wszystkie przytoczone dotychczas obiekty koncentrują się w obszarze zachodniej i środkowej Europy. Wyjątkiem jest natomiast cmentarzysko odkryte na obszarze Grecji na stanowisku Soufli Magoula datowane do wczesnego neolitu Grecji (około 6500–5800 lat B.C.). Odsłonięto tu skupienie 14 pochówków ciałopalnych oraz jeszcze jeden pochówek, oddalony około 8 m na północ od pozostałych. W obrębie koncentracji pochówków znajdowały się również dwie jamy noszące intensywne ślady ognia, w których natrafiono na pojedyncze fragmenty zwęglonych kości różnych osobników; obiekty te zinterpretowano jako „krematoria”. Jamy grobowe o średnicy około 60 cm i około 20 cm głębokości zawierały węgle drzewne i liczne fragmenty zwęglonych ludzkich kości (Ryc. 11). Ślady opalenia na bokach jam grobowych mogłyby wskazywać, że kości składano do grobu zaraz po spaleniu, w momencie, gdy były jeszcze bardzo gorące (Perles 2001, 274–275). W jamach wystąpiły naczynia oraz fragmenty ceramiki, czasem wtórnie przepalone, zmieszane z kośćmi; naczynia prawdopodobnie zostały rozbite celowo. Ciekawym znaleziskiem są naczynia miniaturowe o średnicy około 5–6 cm, które prawdopodobnie były spalane na stosie pogrzebowym wraz ze zmarłym. Wśród kości ludzkich natrafiono również na kości zwierzęce. W jednym z grobów zawierającym pozostałości ciałopalenia dwóch osobników odkryto wypolerowany kamień. Analiza szczątków kostnych z Soufli wykazała, że większość pochowanych tu zmarłych to osobnicy dorośli obu płci, jak również młodociani, a w jednym przypadku niemowlę (Perles 2001, 275).

Cmentarzysko z Soufli Magoula jest jedynym tego rodzaju znaleziskiem z wczesnego neolitu Grecji. Catherine Perles analizuje to zjawisko w kontekście innych występujących w tym okresie form obrządku pogrzebowego, takich jak inhumacyjne pochówki na osadach pozbawione darów grobowych czy odkryte w jaskiniach wtórne pochówki wyselekcjonowanych części szkiele-

tu. Badaczka stwierdza, że cmentarzysko ciałopalne z Soufli Magoula w największym stopniu reprezentuje cechy regularnego obrządku pogrzebowego (odrębny obszar, wyposażenie grobowe, zespół obrzędów) i jednocześnie wysnuwa przypuszczenie, iż właśnie tego rodzaju cmentarzyska stanowiły podstawę zwyczajów funeralnych ówczesnych społeczności, choć na razie nie zostały one jeszcze odkryte lub po prostu nie zachowały się do czasów dzisiejszych (Perles 2001, 281).

Zaprezentowany materiał (13 stanowisk) niemal w całości koncentruje się w obrębie zachodniej i środkowej Europy, wykazując tym samym podobne cechy kulturowe.

Pochówki ciałopalne odkrywane są przeważnie na dużych cmentarzyskach birtualnych (w jednym przypadku na cmentarzysku ciałopalnym), które często możemy identyfikować z konkretną osadą znajdującą się w pobliżu. Obiekty nie tworzą grupy ściśle wyodrębnionej spośród pochówków szkieletowych, czasem koncentrują się w pewnej części cmentarzyska, ale zawsze również i tam występuje inhumacja. Tylko jednokrotnie pozostałości ciałopalenia odkryto w grobie pojedynczym (Gródek nad Bugiem), czy też w grobie zlokalizowanym w obrębie osady (Brno-Starý Lískovec).

Większość grobów zalegała dość płytko – około 40 cm – poniżej dzisiejszej powierzchni terenu, co przyczyniło się do ich złego stanu zachowania, a prawdopodobnie również do zniszczenia wielu podobnych obiektów. Pozostałości ciałopalenia z reguły tworzyły skupisko w obrębie okrągłej, owalnej lub prostokątnej jamy grobowej. Ciekawszym zjawiskiem są groby popielnicowe, które pojawiają się jedynie na cmentarzysku w Wandersleben. Również na tym stanowisku oraz w Arnstadt i w Niedermerz odsłonięto skupiska przepalonych kości przykryte naczyniem odwróconym do góry dnem. W kwestii badania relacji grobów ciałopalnych do szkieletowych intrygujące są znaleziska nielicznych przepalonych ludzkich kości w grobach szkieletowych, na które natrafiono na kilku cmentarzyskach. Trudno powiedzieć, czy jest to efekt wtrącenia z pobliskich pochówków kremacyjnych, czy może świadectwo szczególnych obrzędów pogrzebowych. Wyposażenie zmarłych jest standardowe dla cmentarzysk z okresu neolitu. Tworzy je ceramika, narzędzia krzemienne i kamienne, szczególnie ciosła w kształcie kopyta szewskiego, narzędzia kościane, a często też biżuteria wykonana z muszli. W kilku przypadkach odkryto ślady czerwonego barwnika. Dość powszechnie zdarza się, że pewna ilość odkopanych grobów ciałopalnych nie posiada żadnego wyposażenia albo jest ono bardzo ubogie, tak jak w przypadku cmentarzyska w Stephansposching. Na większości cmentarzysk w grobach szkieletowych znajdowały się bardziej liczne lub bogatsze dary niż w grobach ciałopalnych. Ta zależność nie jest jednak typowa dla wszystkich stanowisk i nie daje jasnej podstawy do wyciągania wniosków dotyczących statusu społecznego osobników pochowanych w odmiennych obrządkach pogrzebowych. Nie wydaje się także, aby zróżnicowanie obrządku pogrzebowego było związane z wyodrębnieniem osobników określonej płci lub wieku. Analizy antropologiczne wykonanie na materiale kostnym z cmentarzyska Aiterhofen-Ödmühle

wykazują, że spalani byli zarówno mężczyźni jak i kobiety w każdym przedziale wiekowym. Można jedynie zaznaczyć, iż udział dzieci w wieku *Infans II/Juvenis* na tym cmentarzysku jest zdecydowanie większy w grobach ciałopalnych niż szkieletowych, co mogłoby świadczyć o znacznej roli kremacji w obrzędach pogrzebowych tej grupy wiekowej (Nieszery 1995, 101).

Wszystkie obiekty umiejscawiane są w podobnym przeciągu czasowym, tj. w młodszej i późnej fazie KCWR. Pochówki z *Soufli Magoula* datowane są do wczesnego neolitu w Grecji. Na niektórych stanowiskach można zaobserwować relację chronologiczną pomiędzy grobami ciałopalnymi a szkieletowymi, niestety są to dane bardzo różne, gdyż w *Elsloo* pochówki ciałopalne są wcześniejsze od większości pochówków szkieletowych, natomiast w *Kralice na Hané* sytuacja jest odwrotna i pochówki szkieletowe wydają się nieco wyprzedzać obiekty kremacyjne. Trudno zatem ustalić wzajemną zależność chronologiczną pomiędzy obydwooma obrządkami pogrzebowymi.

Pochówki ciałopalne z okresu neolitu skupiają się w rejonie zachodnio- i środkowoeuropejskim, z wyjątkiem stanowiska *Soufli Magoula* odkrytego w Grecji. Warto zauważyć, że podobna sytuacja istniała w okresie mezolitu – większość znalezisk obejmowała teren Europy północno-zachodniej, ale jedno z najstarszych pochówków wystąpiły właśnie na terenie Grecji.

Pisząc o pochówkach kremacyjnych z wczesnego neolitu nie sposób nie zwrócić uwagi na znaleziska spalonych lub nadpalonych dziecięcych czaszek złożonych w naczyniach. Na obiekty takie natrafiono m.in. na węgierskich stanowiskach *Hódmezővásárhely – Gorzsa* i *Szakály – Rétiföldek*. Na osadzie *Hódmezővásárhely – Gorzsa I*, identyfikowanej ze społecznością kultury *Körös*, spalone fragmenty dziecięcej czaszki wraz z ziarnami zboża zdeponowane zostały w naczyniu antropomorficznym (Šutekova 2007, 6). Podobnie przedstawia się znalezisko z *Szakály – Rétiföldek* datowane do I fazy kultury *Lengyel*. Na osadzie odkryto naczynie, w którym znajdowały się spalone fragmenty czaszki dziecka w wieku 1–6 lat (Zalai-Gaál 1984, 37). Chociaż niektórzy badacze włączają te obiekty w obręb pochówków ciałopalnych, bardziej przekonuje mnie pogląd Hoffmann czy Istvana Zalai-Gaál, którzy podkreślają, że są one raczej świadectwem praktyk ofiarnych (Hoffmann 1973, 88; Zalai-Gaál 1984, 38–39).

Podsumowanie

Gdy w świetle zaprezentowanych znalezisk rozważymy kwestię genezy i rozprzestrzeniania się kremacji, najważniejsza wydaje się być hipoteza o równoczesnym, niezależnym rozwoju tradycji ciałopalenia w dwóch odrębnych częściach kontynentu – zarówno na północnym-zachodzie, jak i na południu. Pierwsze świadectwa palenia zwłok pojawiają się w podobnym czasie na obydwu obszarach, prezentując jeden z elementów zróżnicowanych obyczajów funeralnych epoki mezolitu. Wraz ze stabilizacją obrządku pogrzebowego w neolicie rośnie liczba pochówków ciałopalnych, które dziś nie wydają się być już tylko wyjątkiem spośród powszechnie panującej inhu-

macji, ale równolegle rozwijającym się zwyczajem pogrzebowym. Niektórzy badacze postulują nawet, że to właśnie kremacja była w neolicie dominującym sposobem traktowania zmarłych. Jednak wobec ciągłej przewagi grobów szkieletowych wśród odkrywanych obiektów, pogląd ten pozostaje ciągle w obrębie przypuszczeń.